dr Kacper Pencarski
Akademia Pomorska w Słupsku

(adiunkt w Zakładzie Historii Pomorza i Archiwistyki, zastępca dyrektora Instytutu Historii Akademii Pomorskiej w Słupsku, pracownik Archiwum Państwowego w Koszalinie, badacz dziejów historii Pomorza Zachodniego w XIX i XX w. oraz badań związanych z archiwistyką w zakresie ewidencji materiałów archiwalnych, jak
i dokumentacji audiowizualnej)

Analiza historyczna Słupska z uwzględnieniem rozwoju urbanistycznego i sieci osadniczej oraz przekształceń administracyjnych w okresie od XIII wieku do II wojny światowej

Najstarsze ujawnione ślady osadnictwa, jakie znalazły się we współczesnych granicach miasta, pochodzą z epoki brązu. W pobliżu przeprawy przez Słupię, w VIII w. powstała niewielka osada, otoczona bagnami, istniejąca do XIII w. Rozwój osadnictwa w granicach obecnego miasta uzależniony był przede wszystkim od biegu rzeki Słupi i bagien, szczególnie w okresie przedlokacyjnym. Słupia zajmowała znacznie większy obszar niż obecnie, rozlewając się wzdłuż trzech, a następnie dwóch koryt. Najkorzystniejsze uwarunkowania związane z możliwością wystąpienia dogodnych warunków osadniczych wystąpiły na wschód od rzeki, gdzie wykształcił się zespół ośrodków grodowych, pełniących funkcje handlowe i sakralne oraz strażnicze. Nadanie praw miejskich Słupskowi w XIII w.[1] oraz relokacja miasta w 1310 r.[2] doprowadziła do przeniesienia funkcji zespołów grodowych znad wschodniej części rzeki na zachodnią[3].

Gród i miasto w XIII i XIV w. kilkakrotnie zmieniało przynależność państwową. Około 1236 r., podobnie jak ziemia sławieńsko-słupska, stało się częścią Pomorza Gdańskiego (Wschodniego); w sierpniu 1265 r. gdański książę Świętopełk dokonał

1 Hipoteza ta stanowiła i stanowiła spór pomiędzy historykami; autor niniejszego opracowania zrezygnował z rozstrzygania i z przyznania racji zwolennikom lub przeciwnikom tezie o nadaniu Słupskowi praw miejskich w XIII w., gdyż nie jest to przedmiotem opracowania. Szerzej na ten temat w: E. Rozenkranz, Słupsk w drugiej połowie XIII w., „Rocznik Koszaliński" 1965, nr 7, s. 38; tenże, Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia, Gdańsk 1962, s. 126; J. Spors, Z problematyki trzynastowiecznego Słupska. Kościoły słupskie na tle aglomeracji osadniczej, „Zapiski Historyczne" 1978, t. 43, z. 1.

2 A. Czacharowski, Miasto w okresie rozdrobnienia feudalnego 1307-1748, [w:] Historia Słupska…, s. 74-76.

3 O. Kunkel, Pommersche Urgeschichte im Bildern, Stettin 1931; W. Witt, Urgeschichte des Stadt- und Landkreis Stolp, Stolp 1934; tenże, Die Burgwälle des Stolper Landes, Stolp 1934; Z. Świechowski, Rozwój przestrzenny Słupska, [w:] Z dziejów Słupska i Ustki, Poznań-Słupsk 1958, s. 11; M. Sikora, Starożytność i wczesne średniowiecze, [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań-Słupsk 1981, s. 15-35.

lokacji miasta na prawie lubeckim. W następstwie tegoż nowo powstałe miasto było zasiedlane kolonistami niemieckimi. W 1281 r. książę Pomorza Gdańskiego Mściwoj II powierzył kościół św. Piotra w Słupsku premonstratensom z Bukowa (Morskiego). Po jego bezpotomnej śmierci w 1294 r. miasto znalazło się w granicach państwa polskiego (do 1307 r., to jest do tzw. zdrady Święców, kiedy to miasto weszło w skład państwa brandenburskiego).

Napływ ludności kupieckiej jedynie umocnił Słupsk jako ośrodek władzy książęcej, grodowi słupskiemu udało się nie tylko przetrwać przemiany funkcjonalne, które skutecznie podcięły rozwój sąsiednich ważniejszych ośrodków grodowych, ale także umocnić mikroregionalną i makroregionalną rolę Słupska[4]. Do XIII w. w pełni wykształciły się pobliskie ośrodki grodowe w Bierkowie, Gaci, Gałęzinowie, Głobinie, Jezierzycach, Krępie, Kobylnicy, Lubuniu, Modłej, Możdżanowie, Niestkowie, Niewiarowie, Reblinie, Redęcinie, Redzikowie, Ryczewie, Stanięcinie, Strzelinie, Swołowie, Sycewicach, Ustce, Widzinie, Włynkowie, Zębowie i Żydzinie[5]. Słupsk już wówczas zaliczyć można było do większych i ważniejszych ośrodków Pomorza Sławieńsko-Słupskiego, leżąc w niedalekiej odległości od Morza Bałtyckiego (17 km w linii prostej) oraz na starym szlaku komunikacyjnym (handlowym) z Gdańska do Szczecina i Wolina (Kołobrzegu). Gród jako „castrum" wzmiankowany był w 1248, 1269 i 1273 r.[6]. Do XIII w. wykształciły się również trwałe i silne związki funkcjonalno-przestrzenne i komunikacyjne pomiędzy grodem w Słupsku jako grodem wiodącym a grodami sąsiednimi i o dobrym zapleczu sprzyjającym uprawie roli i prowadzeniu hodowli. Wówczas także ukształtowała się specyficzna aglomeracja osadnicza, utrzymana praktycznie do połowy XIX w. i wskazująca Słupsk jako centrum lokalnej obsługi funkcjonalno-przestrzennej i handlowo-usługowej oraz sądowej[7].

Stołeczność Słupska w procesie dziejowym nastąpiła w XIII w., kiedy to miasto stało się siedzibą władz kasztelani raz książęcą rezydencją. W czasie dzierżawienia Słupska przez Krzyżaków w latach 1329-1341, znajdowała się tu siedziba krzyżackiego komtura.

4 J. Spors, Dzieje polityczne ziemi sławieńskiej, słupskiej i białogardzkiej XII-XIV w., Poznań-Słupsk 1973, s. 66; tenże, O początkach lokalizacji miasta w Słupsku ze szczególnym uwzględnieniem problemu najdawniejszej osady słupskiej, „Rocznik Słupski" 1990-1991, s. 17-53.
5 J. Spors, We wczesnośredniowiecznym księstwie sławieńsko-słupskim i gdańsko-pomorskim w XII-XIV wieku (do 1308 r.), [w:] Historia Słupska…, s. 46 (kartogram).
6 Tamże, s. 47.
7 Tamże, s. 47, 57.

Istotnym wydarzeniem dla Słupska było potwierdzenie praw miejskich 9 września 1310 r., co nastąpiło w Krępcewie (Cremzow) pod Pyrzycami (Pyritz). Miasto otrzymało autonomiczny samorząd miejski z wójtem i radą miejską, dodatkowe nadania ziemskie o powierzchni 200 łanów oraz odcinek rzeki Słupi długości 19 km: od Słupska do ujścia rzeki do Morza Bałtyckiego wraz z pasami ziemi na obu jej brzegach o szerokości pięciu metrów. W ten więc sposób Słupsk rozpoczął udział w handlu morskim[8]. Przywileje te miasto miało jeszcze potwierdzane w dokumentach książęcych z 2 lutego 1313 r., 18 grudnia 1317 r. i 24 czerwca 1372 r.[9].

Osadnicy niemieccy, którzy osiedlali się na lewym brzegu Słupi, posługiwali się odmiennym systemem prawnym, który doprowadził do powstania stanu mieszczańskiego, ugruntowania ważnej dla grodu i późniejszego miasta pozycji lokalnego kupiectwa. Skupiali się oni wokół osady położonej przy dawnym kościele św. Mikołaja[10].

Tabela 1.
Uproszczony wykaz powinności i przynależności wiejskich oraz innych powinności dla Słupska (do XV w.)

Miejscowość	Uposażenie kościoła św. Piotra	Dziesięciny dla kościołów w Słupsku	Dziesięciny dla kaplicy grodowej	Własność słupskiego klasztoru norbertanek
Biatkowo (osada obecnie nieistniejąca)				+
Bukowo				+
Karzcino	+	+		+
Golęcino				+
Lubań				+
Lubonino		+		
Myśleniewo				+
Niewierowo				+
Objazda		+		+
Redzikowo				+
Ryczewo				+
Skórzyno				+
Smołdzino				+
Stanięcino		+		+
Strzelino			+	+
Widzino				+
Wiklino				+

8 Tamże, s. 36-45; B. Popielas-Szultka, Początki i lokacje miast na Pomorzu Sławieńsko-Słupskim do połowy XIV wieku, Słupsk 1990, s. 32-46.
9 R. Bonin, Geschichte der Stadt Stolp, Stolp 1910, s. 35.
10 J. Spors, We wczesnośredniowiecznym…, s. 63; B. Wachowiak, W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478-1648), [w:] Historia Słupska…, s. 131.

Włynkowo			+	+
Wrzeście				+
Żelazo		+		+
Żydzino				+

Ź r ó d ł o: *Pommerellisches Urkundenbuch, hrsg*. M. Perlbach, nr 70, 239, 330, 389, 415,437, 508.

Po wojnie z Brandenburgią w 1317 r. Słupsk przeszedł pod panowanie książąt zachodniopomorskich, władcą został książę Warcisław IV. W 1329 r., książęta Otton I i Barnim III przekazali, z powodu trudności finansowych, Słupsk na 12 lat wraz z ziemią słupską w zastaw zakonowi krzyżackiemu. Władza sprawowana przez zakon była uciążliwa, a wobec braku możliwości spłaty całości długu, miejscowe stany rycerskie, mieszczańskie i duchowieństwo zebrało brakującą część pieniędzy i wykupiło miasto od Krzyżaków. W 1341 r. miasto ponownie formalnie powróciło do państwa Gryfitów, jako część księstwa wołogoskiego. W 1368 r. Słupsk uzyskał od księcia Bogusława V prawo do bicia własnej monety oraz wyodrębnione zostało księstwo słupskie. W 1382 r. na zjeździe przedstawicieli miast hanzeatyckich w Stralsundzie przedstawiciele władz miasta złożyli prośbę o przyjęcie do Hanzy, co umożliwiło otrzymanie przywilejów kupców słupskich w portach hanzeatyckich oraz aktywne uczestniczenie na zachodnioeuropejskich rynkach zbytu. Handel odbywał się przez port w Ustce, stanowiący własność Słupska, zaś samo miasto i jego okolica wyspecjalizowało się w pozyskiwaniu i obróbce bursztynu.

Wiek XVII i XVIII wyhamował proces rozwoju miasta. W 1630 r. podczas wojny trzydziestoletniej, do Słupska wkroczyli Szwedzi, którzy nałożyli na miasto szereg kontrybucji. Ponadto Słupsk musiał pokryć koszty zakwaterowania wojsk. Rozwój miasta dodatkowo został skutecznie wstrzymany dodatkowo poprzez liczne epidemie i pożary. W 1637 r. na ostatnim władcy Pomorza Zachodniego, Bogusławie XIV, wygasła dynastia Gryfitów. Pomorze Zachodnie zdołało zachować samodzielność do 1648 r. Od 1653 r. Słupsk wraz z ziemią słupską znalazł się w państwie brandenbursko-pruskim, a od 1701 r. w Prusach. Stopniowej tez poprawie uległa gospodarka miasta, jednakże nadal brakowało istotnego czynnika miastotwórczego.

Tabela 2.
Liczba ludności Słupska w latach 1500-1944

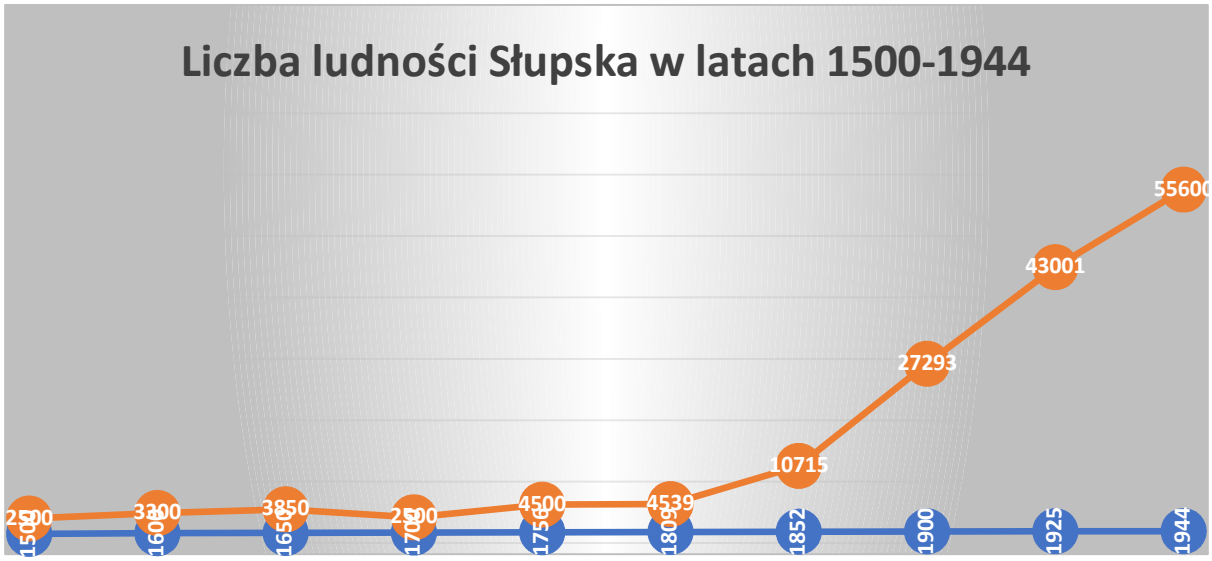
Rok	Liczba mieszkańców
1500	2500

1600	3300
1626	3500
1631	3300
1650	3850
1816	5236
1843	8540
1655	3300
1665	3000
1680	2500
1700	2500
1740	3000
1745	3400
1756	4500
1763	3365
1764	3343
1790	4700
1809	4539
1810	5393
1811	5199
1812	5083
1813	4829
1814	5152
1816	5236
1817	5123
1818	5354
1819	5398
1820	5780
1821	5630
1822	5737
1825	5974
1828	6226
1831	6581
1834	6983
1837	7798
1840	7972
1843	8540
1846	9093
1847	9530
1849	9900
1852	10715
1855	11135
1858	11882
1861	13857
1864	13922
1867	14997
1871	16279
1875	17809
1877	18717
1880	21119
1882	22238
1885	22443
1890	23862
1892	24091
1893	24772
1895	24856
1896	25651
1897	25964
1899	27051

1900	27293
1901	28202
1902	28672
1903	29481
1904	30145
1905	31154
1907	32306
1908	32827
1909	33435
1910	33762
1913	35938
1917	33659
1918	34434
1919	39676
1920	41502
1921	41874
1922	41924
1923	41989
1924	42452
1925	43001
1926	43414
1927	43280
1928	43662
1929	43720
1930	44017
1931	44366
1932	44544
1933	45299
1934	45995
1938	47920
1939	50377
1944	55600

U w a g a: Dane za lata 1500-1756 są danymi szacunkowymi i wynikają z obliczeń o charakterze przybliżeniowym.

Wykres 1.
Liczba ludności Słupska w latach 1500-1944

Ź r ó d ł o do t a b e l i i w y k r e s u: Archiwum Państwowe w Koszalinie Oddział w Słupsku (AP Słupsk), Akta miasta Słupska (AmS), sygn. 3470-3472, 6376; „Jahrbuch der Provinz Pommern" za lata 1824, 1831, 1840, 1846-1848; K.H. Pagel, Stolp in Pommern – eine Ostdeutsche Stadt. Ein Buch über unsere pommersche Heimat, Lübeck 1977, s. 38, 95-96; B. Wachowiak, *W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478-1648)*, [w:] *Historia Słupska…*, s. 131-132; Z. Szultka, *W państwie brandenbursko-pruskim (1648-1806)*, [w:] *Historia Słupska…*, s. 212-218; J. Lindmajer, *W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807-1918)*, [w:] *Historia Słupska…*, s. 266; A. Czarnik*, Lata republiki weimarskiej i Trzeciej Rzeszy (1918-1945),* [w:] *Historia Słupska…*, s. 331-333.

Tabela 3.
Małżeństwa, urodzenia i zgony w Słupsku w latach [1905] 1929-1940

Rok	Urodzenia na 1000 mieszkańców	Zmarli na 1000 mieszkańców	Stosunek liczby urodzeń do zgonów	Małżeństwa na 1000 mieszkańców
1905	34,1	22,2	11,9	7,4
1929	18,4	15,8	2,6	6,8
1930	17,7	13,4	4,3	7,2
1931	16,4	14,4	2,0	7,7
1933	15,6	13,7	1,9	10,5
1934	19,8	14,2	5,6	10,6
1935	19,1	11,9	7,2	9,9
1936	21,8	15,7	6,1	8,9
1937	22,8	16,8	6,0	8,9
1938	24,6	14,7	9,9	9,6
1939	25,1	15,5	9,6	12,8
1940	25,2	17,6	7,6	10,4

Ź r ó d ł o: K.H. Pagel, *Stolp in Pommern…*, s. 97.

Administracja miejska charakteryzowała się, w całym procesie dziejowym, uporządkowanymi i jednolitymi stałymi dochodami. Przywilej relokacyjny z 1310 r. objął 200 zagród zwolnieniem z podatków miejskich na 10 lat, a więc zwolnieniem tym objęto 3850 ha gruntów rolników miejskich. Do 1926 r. nastąpiły nieznaczne powiększenie majątku wchodzącego w skład gminy miejskiej Słupsk, jednakże, pomimo znacznego rozwoju przestrzennego, nie przekładał on się na znaczne zwiększenie gruntów wchodzących w skład miasta; w 1926 r. wyniósł on 4368 ha, by w 1944 r. osiągnąć liczbę 4911 ha. Po procesie uwłaszczeniowym i po pozostawieniu części majątku miejskiego w granicach wsi stanowiących własność bądź współwłasność Słupska, struktura własnościowa majątku miasta przedstawiała się, jak w tabeli 4. Do miasta, w 1939 r. przynależały następujące jednostki osadnicze (osiedla – Wohnplätze): 1. Abdeckerei; 2. Am Dornbrink; 3. Ausbau bei Gumbin; 4. Chausseehaus bei Neumühl; 5. Hildebrandtshof; 6. Lohmühle; 7. Sankt Georg; 8. Schützenheim; 9. Stolp Stadt; 10. Waldkater; 11. Walkmühle.

Tabela 4.
Własność magistratu słupskiego w hektarach w 1926 r.

Miejscowość	Powierzchnia w hektarach
Dębnica Kaszubska	204,36
Kobylnica	58,55
Łosino	2050
Łysomice	2049,95
Podwilcze	119
Podwilczyn	118,99
Przewłoka	379,91
Redzikowo	37,01
Ryczewo	13,88
Słupsk	**1167,81**
Ustka	337,54

Ź r ó d ł o: K.H. Pagel, *Stolp in Pommern…*, s. 130; A. Czarnik, *Lata republiki weimarskiej…,* s. 343.

W 1940 r. grunty Słupska (gminy miejskiej) wynosiły łącznie 4826 ha, z czego 1428 ha znajdowało się w granicach administracyjnych miasta, zaś aż 3298 ha znajdowało się poza nimi, co wymusiło konieczność poszerzenia administracyjnego miasta. Należy również zaznaczyć, że tereny znajdujące się poza granicami Słupska również były objęte procesami inwestycyjnymi, stąd koncepcje rozwoju miasta, szczególnie z lat 30. i 40 XX w. przewidywały stopniowe włączanie do Słupska obszarów, na których inwestowanie już się dokonywało.

Tabela 5.
Powierzchnia Słupska bądź gruntów będących w dyspozycji gminy miejskiej w Słupsku w latach 1310-1945

Rok	Powierzchnia
przed 1269	60 łanów (włók) = ok. 10 km^2
1310	200 łanów poza granicami miasta = ok. 34 km^2 50 łanów pod zabudowę = ok. 8,5 km^2 50 łanów do użytkowania przez inwentarz żywy = 8,5 km^2 Razem: ok. 51 km^2
1313	ok. 60 km^2
ok. 1600	ok. 47,35 km^2 + 34 km^2 (dobra strzelińskie) = ok. 81,35 km^2
1895	39,12 km^2 (sprzedaż dóbr miejskich na wsi, konsekwencja przeprowadzonych procesów uwłaszczeniowych)
1930	41,9 km^2
1940	48,3 km^2

Ź r ó d ł o: Obliczenia własne na podstawie: AP Słupsk, AmS, sygn. 3470-3472, 6376; „Jahrbuch der

Provinz Pommern" za lata 1831-1848; K.H. Pagel, *Stolp in Pommern*…, s. 38, 95-96; B. Wachowiak, *W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478-1648)*, [w:] *Historia Słupska*…, s. 131-132; Z. Szultka, *W państwie brandenbursko-pruskim (1648-1806)*, [w:] *Historia Słupska*…, s. 212-218; J. Lindmajer, *W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807-1918)*, [w:] *Historia Słupska*…, s. 266; A. Czarnik, *Lata republiki weimarskiej i Trzeciej Rzeszy (1918-1945)*, [w:] *Historia Słupska*…, s. 331-333.

Tabela 6.
Struktura użytkowa gruntów własności gminy miejskiej w Słupsku według stanu na 31 marca 1940 r.

Rodzaj i charakter gruntów	W granicach administracyjnych Słupska	Poza granicami Słupska	Łącznie
Grunty zabudowane	35	6	41
Grunty niezabudowane	67	24	91
Grunty rolne (wraz z gospodarstwami rolnymi)	695	180	875
Ogrody i parki	16	0	16
Lasy	664	3086	3750
Pozostałe (cieki i zbiorniki wodne, drogi, podwórza)	51	2	53

Ź r ó d ł o: K.H. Pagel, *Stolp in Pommern*…, s. 130.

Reformy polityczne i gospodarcze, jakie zostały zapoczątkowane na początku XIX w. wyznaczyły kierunek działalności państwa pruskiego, jak i podmiotów w nim funkcjonujących. Przeobrażenia w gospodarczej działalności administracji pruskiej, jak i wszystkich podmiotów gospodarczych funkcjonujących w Prusach, miały znaczny wpływ na charakter działań i ich istotę w latach późniejszych. Wyznaczone przez państwo i jego instytucje kanony działalności gospodarczej w XIX w. rzutowały na funkcjonowanie podmiotów gospodarczych w latach 1918-1938. Określiły również na przeszło 130 lat charakter i tendencje rozwoju życia społecznego i gospodarczego,
a także ugruntowały zależności administracyjne i funkcjonalne wynikające z podziału administracyjnego tej części Pomorza Zachodniego do końca panowania niemieckiego w 1945 r., akcentując jednocześnie silne powiązanie Słupska z jego mikroregionem oraz z lokalnym rynkiem.

Nie bez znaczenia dla charakteru przemian politycznych i gospodarczych miały zainicjowane przez Heinricha Friedricha Karla vom und zum Steina (1757-1831) oraz Karla Augusa von Hardenberga (1750-1822) reformy agrarne, urzędów Prus i reformy ustroju miejskiego[11]. Przygotowania do utworzenia rejencji

11 L. Kortlepel, Schivelbeiner Geschichte und Geschichten, Schivelbein 1925, s. 161-162; A. Wielopolski, Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku, Poznań 1965, s. 32-41, 43-45; K. Inachin, Nationalstaat und regionale Selbstbehauptung. Die preußische Provinz Pommern 1815-

koszalińskiej w ramach reformy administracji państwowej rozpoczęły się w 1814 r. W pruskiej prowincji Pomorze[12] (Provinz Pommern) rejencja koszalińska rozpoczęła funkcjonowanie
w 1816 r. w oparciu o skomplikowaną (zastaną) strukturę podziału administracyjnego szczebla podstawowego, jak i w oparciu o istniejącą w Koszalinie kamerę wojenno-skarbową (Kriegs- und Domänenkammer)[13].

Zasięg działania tejże pokrył się z granicami późniejszej rejencji koszalińskiej, podobnie jak sąsiedniej kamery w Kwidzynie[14]. Struktura ta odzwierciedlała tutejsze stosunki własnościowe, jak i miejscowe tradycje historyczne. Centralizacja administracji prowincji pomorskiej, w tym rejencji koszalińskiej postępowała jeszcze do około 1850 r., wnosząc ujednolicenie w działalności przedstawicieli administracji terenowej w powiatach. Nadmienić również należy, że procesom ujednolicania działalności pruskiej administracji państwowej nie sprzyjały ogólnopaństwowe koncepcje rozwoju myśli politycznej Prus, a przez to odsunięta została na dalszy plan konieczność wyznaczenia zakresu i kierunku działalności administracji państwowej, szczególnie w zakresie relacji pomiędzy własnością prywatną a administracją samorządową i państwową[15]. Pomiędzy 1816 a 1914 r. nastąpił proces zwiększenia dostępności w uczestnictwie w życiu politycznym prowincji pomorskiej miejscowych przedstawicieli stanów, jak i przedstawicieli władz miejskich (w 1816 r. w landtagu pomorskim w Szczecinie przedstawiciele miast dysponowali wyłącznie 16 miejscami,

---

1945, Bremen 2005, s. 46-47; A. Galos, Historia Niemiec w latach 1789-1945, [w:] W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, Historia Niemiec, Wrocław 2010, s. 392-393.

12 Na czele prowincji stał nadprezydent (Oberpräsident [von Pommern]), który stał się łącznikiem w zadaniach administracji państwowej a landtagiem prowincji. Reprezentował ponadto monarchę w prowincji (od 31 grudnia 1825 r.), wykonując jego zadania, a także stał na czele prowincjonalnych instytucji funkcjonujących w prowincji. Kompetencje nadprezydentów prowincji zostały wymienione w instrukcji z 23 października 1817 r. Ustawy z 1880 i 1883 r. rozdzieliły dublujące się kompetencje nadprezydenta prowincji i prezydenta rejencji szczecińskiej. Reforma administracyjna w zakresie zmian kompetencji nadprezydenta prowincji i zarządzenie z 3 września 1932 r. scedowała na nadprezydenta prowincji stałe przedstawicielstwo rządu w prowincji. Od 1933 r. urząd ten funkcjonował w połączeniu ze stanowiskiem gauleitera; S. Salmonowicz, Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815-1850, [w:] Historia Pomorza, t. III (1815-1850), pod red. G. Labudy, Poznań 1993, s. 77-78; R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku, Warszawa-Szczecin 2002, s. 46-47.

13 Zmiany terytorialne i ustrojowe do 1808 r. omówił A. Wielopolski w dziele: Ustrój..., s. 13-25; ponadto: Z. Gręźlikowski, Miasto w schyłkowym okresie feudalizmu i narastania stosunków kapitalistycznych (1807-1850), [w:] Dzieje Koszalina, pod red. B. Drewniaka i H. Lesińskiego, Poznań 1967, s. 197-198; A. Muszyński, Koszalin w ciągu wieków, [w:] Koszalin. Zarys dziejów, Poznań 1974, s. 84-85.

14 Kamera wojenno-skarbowa w Kwidzynie obejmowała do 1816 r. swoją właściwością m.in. powiat człuchowski, stąd przynależność do nowo utworzonej rejencji kwidzyńskiej ziemi człuchowskiej miała swoją proweniencję w dotychczasowej strukturze administracji skarbowej; A. Groth, Małe miasta pomorskie w latach 1772-1806, Słupsk 2009, s. 11.

15 Szerzej na ten temat w: S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 62-66, 83-87.

przy czym prawem głosu dysponowali jedynie przedstawiciele Kołobrzegu i Słupska, zaś pozostałe miasta wliczone zostały do wyodrębnionych dla nich grup mandatów wraz z powiatami. Należy jednocześnie zaznaczyć, że rejencja koszalińska nie stanowiła samodzielnego, administracyjnego okręgu w przypadku wielu instytucji administracji specjalnej, podlegając w tym zakresie przede wszystkim instytucjom w Szczecinie (poczta do 1850 r., kolej, gospodarka morska, ubezpieczenia zdrowotne, przeciwpożarowe itp. oraz – rzadziej w Gdańsku (kolej od stacji Słupsk i Miastko włącznie i dalej w kierunku wschodnim. Środowisko społeczne i gospodarcze Słupska, jako jedynego większego miasta rejencji koszalińskiej, będącego zarazem centrum gospodarczym tej części Pomorza Zachodniego, determinowało działalność kadry administracyjnej rejencji koszalińskiej. Pomimo ulokowania siedziby rejencji w Koszalinie nie zaistniały tam ani nigdzie indziej (z wyjątkiem właśnie Słupska) możliwości realizacji samodzielnych zadań w administracji państwowej i specjalnej, co znajdowało odzwierciedlenie w warunkach płacowych i socjalnych miejscowych urzędników (w tym urzędników mianowanych bądź zatrudnionych w urzędzie rejencji), których zadaniem była realizacja bieżących zadań[16].

Ordynacja miejska z listopada 1808 r. przewidziała wprowadzenie rady miejskiej i magistratu. W oparciu o nią ukształtowana została struktura władz Słupska. Członkostwo w radzie miejskiej wynikało z posiadania prawa (obywatelstwa) miejskiego oraz odpowiedniego majątku. Na czele magistratu stał burmistrz (Bürgermeister) Upaństwowieniu uległy również sądy miejskie, posiadające dotąd daleko idącą autonomię o historycznej proweniencji[17]. Wybory do rad miejskich w Prusach przewidziano na 1809 r.[18].

Funkcjonowanie w nowoczesnych ramach ustawodawstwa pruskiego oparte było na edykcie o natychmiastowym zniesieniu poddaństwa chłopów mających prawo użytkowania w ramach dziedziczenia ziemi w Prusach (9 października 1808 r.;

16 Wyjątkiem w tym zakresie były warunki płacowe i socjalne, jakimi cieszyli się urzędnicy i osoby wspomagające działalność administracji samorządowej, państwowej i specjalnej w Słupsku; por. warunki płacowe i socjalne urzędników w miastach Prus w: Die Annahme- , Prüfungs- , Anstellungs- und Besoldungs-Verhältnisse der Gemeindebeamten in den Groß- und Mittelstädten, sowie in großen Landgemeinden Preußens, hrsg. Zentralverbande der Gemeindebeamten Preußens (e. V.), Cassel 1910, s. 15, 134-135, 194, 265.

17 P. Gut, Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1806/1808-1848/1849, Szczecin 2002, s. 40-56, 75-83.

18 J. Lindmajer, Powiat świdwiński w okresie wojen napoleońskich 1806-1815, „Rocznik Koszaliński" 1968, nr 4, s. 220; tenże, Kształtowanie się terytorium i ustroju powiatu sławieńskiego na tle powiatów sąsiednich w latach 1815-1914, [w:] Pamięci historyka polskich Kresów Tadeusza Gasztolda, pod red. J. Lindmajera, Słupsk 2003, s. 44-48.

pozostali chłopi-gospodarze mogli skorzystać z edyktu uwłaszczeniowego po wprowadzeniu edyktu regulacyjnego 14 września 1811 r.). Nowe ustawodawstwo miało więc szczególne znaczenie w późniejszej prowincji pomorskiej z uwagi na kluczową rolę rolnictwa i hodowli regionu, jak i poszczególnych jego miast[19]. Należy zastrzec, że procedury uwłaszczeniowe przebiegały nierównomiernie w odniesieniu do potrzeb społecznych w tym zakresie, co prowadziło do opóźnień w zmianach profilu zawodowego większości ludności miejskiej z rolniczego na inny. W Słupsku i jego okolicy zjawisku temu towarzyszyły konflikty pomiędzy władzami miasta a ludnością zatrudnioną i zamieszkałą w miejskich majątkach rolnych[20]. Wyrównywanie strat wynikających z powolnego przestawiania się z gospodarki opartej wyłącznie na rolnictwie na rzecz gospodarki, w której rolnictwo odgrywało wprawdzie kluczową, ale nie jedyną rolę, skutkowało w końcu XIX w. próbami uczestnictwa, obok partnerów wschodniopruskich, miejscowych przedsiębiorstw handlowych i produkcyjnych w programach ogólnopruskich na rzecz przyspieszenia rozwoju gospodarczego, szczególnie mając na uwadze próby niwelacji negatywnych skutków wystąpienia kryzysu rolnego po 1880 r. Podsłupskie junkierstwo wyznaczało więc główne kierunki działań politycznych i gospodarczych w regionie, co prowadziło do odmiennej, niż w pozostałych częściach Prus recepcji wydarzeń ogólnopaństwowych[21].

Punktem wyjścia przeprowadzonego w 1815 r. podziału administracyjnego był istniejący dotąd stan administracyjny, o stosunkowo silnych – w odróżnieniu do pozostałych prowincji Prus – konotacjach historycznych, który tworzył się z chwilą likwidacji autonomii dawnych urzędów pomorskich. Był to także punkt wyjścia utworzenia w Prusach jednolitej administracji państwowej, mający swoją konotację w utworzonym w 1723 r. departamencie pomorskim, wspólnym dla Pomorza Tylnego (Hinterpommern) i Pomorza Przedniego (Vorpommern). Siedzibą departamentu stał się Stargard, a od 1729 r. Szczecin[22].

Departament pomorski składał się z 24 powiatów (Kreise), nad którymi zarząd był podporządkowany przede wszystkim radcom skarbowym (Steuerräte),

19 Fenske H., Die Verwaltung Pommerns 1815-1945. Aufbau und Ertrag, Köln-Weimar-Wien 1993, s. 53-56; K. Kallaur, Struktura społeczno-gospodarcza i demograficzna wsi domenialnych i miejskich w powiecie słupskim w drugiej połowie XVIII wieku, „Rocznik Koszaliński" 1984-1985, nr 20, s. 75-76.
20 J. Lindmajer, Z problemów uwłaszczenia chłopów w Koszalińskiem 1807-1848, „Rocznik Koszaliński" 1975, nr 11, s. 86-94.
21 K. Hilliger, 1849-49. Historisch-Politische Zeitbilder aus der Provinz Pommern insbesondere aus der Stadt und dem Kreise Stolp und den Nachbarkreisen, nebst allgemeinen Beiträgen aus der Geschichte von 1848-49, Stolp i. Pom. 1898, s. 28-30, 37-39.
22 K. Kallaur, Funkcje gospodarcze miast dorzecza Wieprzy i Grabowej i ich zaplecze rynkowe w drugiej połowie XVIII wieku, „Przegląd Zachodniopomorski" 2013, r. XXVIII, nr 2, s. 5.

podlegającym z kolei władzom kamery wojenno-skarbowej (Kriegs- und Domänenkammer), istniejącej dotąd w Koszalinie. Zmierzch epoki napoleońskiej wymusił więc przeprowadzenie reform politycznych i gospodarczych, zapoczątkowanych po 1807 r., które wyznaczyły kierunek zmian ustrojowych państwa pruskiego. Przeobrażenia w działalności administracji, rozłożone na lata 1808-1816, miały istotny wpływ na charakter działań i ich istotę w latach późniejszych; do nich też należała konieczność przeprowadzenia reformy administracyjnej i wstępnego rozgraniczenia od siebie poszczególnych prowincji i rejencji. Z wolna także zarysowywał się spór wynikający z przeprowadzenia granicy pomiędzy prowincją pomorską (a tym samym rejencją koszalińską) a Prusami Zachodnimi, który jednakże w toku dalszych prac udało się rozwiązać[23].

Reformy agralne, urzędów administracji pruskiej i reformy ustroju komunalnego (miejskiego i wiejskiego), zainicjowane przez Steina i Hardenberga miały w tym ujęciu niebagatelny wpływ[24]. Ustawa z 26 grudnia 1808 r. umożliwiła przekształcenie istniejących dotąd kamer (Kriegs- und Domänenkammern) w rejencje, co rozpoczęło stopniowy proces oddzielania spraw wojskowych od sądowych i innych czynności administracyjnych. Przygotowania do utworzenia rejencji koszalińskiej jako obszaru o określonych cechach rolniczych i słabo rozwiniętym przemyśle i rzemiośle rozpoczęły się w 1814 r. Rejencja koszalińska, powstała podobnie jak rejencja szczecińska[25], w ramach jednej z 10 pruskich prowincji, przyjmując nazwę „Pomorze" („Pommern"), rozpoczęła funkcjonowanie 1 stycznia 1816 r. w oparciu o dotychczasową, nieco skostniałą funkcjonalnie i skomplikowaną strukturę podziału administracyjnego szczebla podstawowego, jak i w oparciu o istniejącą w Koszalinie kamerę wojenno-skarbową. Sam natomiast Koszalin stanowił typowy lokalny ośrodek wymiany

23 H. Oehler, Die Entwicklung des Kommunalsteuerrechts für die preußischen Städte seit der Steinschen Städteordnung von 1808. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen juristischen Fakultät der Universität Greifswald, Greifswald (b.d.), passim.

24 L. Kortlepel, Schivelbeiner Geschichte…, s. 161-162; A. Wielopolski, Ustrój…, s. 32-41, 43-45; K. Inachin, Nationalstaat…, s. 46-47; A. Galos, Historia Niemiec…, s. 392-393; L. Biewer, Pommern als preußischer Provinz. Ein Überblick, [w:] Verfassung und Verwaltung Pommerns in der Neuzeit. Vorträge des 19. Demminer Kolloquiums zum 75. Geburtstag von Joachim Wächter am 12. Mai 2001, hrsg. H. Rischer und M. Schoebel. Inventare, Findbücher und kleine Schrften des Landesarchivs Greifswald. Bd. 2, s. 163-137. Szerzej o idei reform w: E. Meier, Die Reform der Verwaltungs-Organisation unter Stein und Hardenberg, Leipzig 1881, s. 139-145, zaś szczegółowo o koncepcji i implementacji reformy na Pomorzu Zachodnim w: S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 55-60, 63-83.

25 Od 1818 r. również rejencja stralsundzka.

handlowej z najbliższym otoczeniem, o przeważającej funkcji rolniczej nad funkcją handlową i usługową[26].

Prawną podstawą funkcjonowania rejencji w Prusach wyznaczało kilka zasadniczych ustaw i rozporządzeń, do których zaliczyć należy rozporządzenie z 30 kwietnia 1815 r. o organizacji terytorialnej Prus, wyznaczające ogólne ramy organizacji państwowej sieci administracyjnej, instrukcja z 23 października 1817 r. o organizacji rejencji na czele z prezydentem rejencji[27], określająca urząd rejencji jako organ II instancji administracji wewnętrznej, którego prezydencji podlegali bezpośrednio rządowi Prus w Berlinie[28], ponadto rozporządzenie z 13 grudnia 1825 r. w sprawie zmian organizacji urzędów administracji prowincjonalnej, a także rozporządzenia z 27 czerwca 1845 r., 15 lipca 1873 r., a w latach następnych z 1919 r. (w cyklu rozporządzeń) i 1 października 1932 r. dotyczące wewnętrznych regulacji organizacji
i kompetencji rejencji w Prusach[29].

Drugim szczeblem administracji lokalnej nadzorowanym przez władze rejencyjne była administracja powiatowa (landratury)[30]. Rejencję współtworzyły w 1816 r. nierównomierne względem siebie, zarówno powierzchniowo, jak i funkcjonalnie, powiaty, organizacyjnie silnie związane z rodzinami junkierskimi danego mikroregionu, a nie z administracją państwową wyższego szczebla. Dodatkowym utrudnieniem wprowadzenia w początkowym roku istnienia rejencji powiatów o cechach porównywalnych do siebie było niewielkie zasiedlenie tej części Pomorza Zachodniego. Siedzibami powiatów były nierzadko wsie stanowiące

26 W. Treue, Wirtschaftszustände und Wirtschaftspolitik in Preußen 1815-1825. Beiheft 31 zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, hrsg. H. Aubin, Stuttgart-Berlin 1937, s. 16-17; E. Włodarczyk, Wiek modernizacji (1807-1918), [w:] Dzieje Koszalina, t. I do 1945 roku, pod red. R. Gazińskiego i E. Włodarczyka, Koszalin 2016, s. 250-251.

27 Prezydent rejencji podlegał ministrowi spraw wewnętrznych i finansów Prus, a jego praca nadzorowana była przez nadprezydenta prowincji. Prezydent rejencji sprawował również nadzór nad czynnościami wykonywanymi przez urzędników prezydium rejencji, będąc równocześnie ich przełożonym, jak i akceptował wnioski podległych mu urzędników niższych instancji. Zdecydowana większość wykonywanych zadań miała charakter kolegialny, w związku z tym prezydent rejencji nie cieszył się taką autonomią działania, jak nadprezydent prowincji. Po 1817 r. następowało dalsze, stopniowe ustawowe ograniczanie kompetencji prezydentów rejencji.

28 Archiwum Państwowe w Koszalinie (AP Koszalin), Rejencja Koszalińska (RK), sygn. 256, Geschäfts-Anweisung für die Regierungen, im Verfolg der für diese Behörden angeordneten neuen Organisation, zur Ergänzung und Berichtigung der Instruktion vom 23sten Oktober 1817 (inserat), f. 1-17; E. Meier, Die Reform..., s. 215-240. Szerzej o organizacji i kompetencjach rejencji w: S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 102-107.

29 A. Muszyński, Poniemiecki zasób archiwalny w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Koszalinie, „Koszalińskie Studia i Materiały" 1981, nr 3, s. 139-140.

30 Szerzej o ich kompetencjach w: E. Meier, Die Reform..., s. 98-108 i S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 107-112; syntetycznie również: J. Lindmajer, W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807-1918), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań-Słupsk 1981, s. 263-264.

własność junkierską, choć zjawisko to występowało częściej w rejencji szczecińskiej, niż w koszalińskiej. Rejencję koszalińską w tym czasie współtworzyło 10 powiatów: białogardzko-połczyński, drawski, kapituła kołobrzeska z siedzibą w Kołobrzegu, stanowiąca enklawę w powiecie „Księstwo", powiat „Księstwo" z siedzibą w Koszalinie, lęborsko-bytowski z siedzibą w Lęborku, miastecki z siedzibą w Trzcinnie (przejściowo), szczecinecki, sławieńsko-polanowski z siedzibą w Sławnie, słupski i świdwiński[31]. Wskutek ustaleń komisarycznego prezydenta rejencji koszalińskiej, niechętnego reformom państwa pruskiego Heinricha zu Dohna-Wundlackena z przedstawicielami wielkiej własności ziemskiej rejencji, w listopadzie 1815 r. i czerwcu 1816 r. dokonano nieznacznych korekt podziału administracyjnego rejencji, które – wbrew ogólnym założeniom reformy administracyjnej – nadal nie odpowiadały wymogom władz ministerialnych w Berlinie, jednakże zostały przyjęte w ograniczonym stopniu ze względu na opór junkrów i ich interwencje u kanclerza von Hardenberga[32]. Dalsze korekty pomiędzy granicami powiatów wewnątrz rejencji z lat 1815-1837
i 1876-1878 doprowadziły do likwidacji enklaw z miejscowościami powiatu miasteckiego w powiecie sławieńskim (i odwrotnie), enklaw z miejscowościami powiatu sławieńskiego w powiecie słupskim (i odwrotnie) czy enklaw z miejscowościami powiatu miasteckiego w powiecie słupskim (i odwrotnie)[33].

W wyniku sporów i ustępstw ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Prus i miejscowej wielkiej własności ziemskiej oraz w ślad za idącymi za tym ustaleniami (szczególnie natury administracyjnej), w latach 1816-1846 rejencję koszalińską współtworzyło 9 powiatów: białogardzko-połczyński z siedzibą w Białogardzie, drawski, „Księstwo" z siedzibą w Koszalinie, lęborsko-bytowski z siedzibą w Lęborku, miastecki, sławieński, słupski, szczecinecki i świdwiński. 1 stycznia 1846 r. nastąpił podział powiatu lęborsko-bytowskiego na bytowski i lęborski, zaś 1 września 1872 r. likwidacji uległ powiat „Księstwo", którego obszar podzielono na powiaty: bobolicki, kołobrzesko-karliński (z siedzibą w Kołobrzegu) i koszaliński; w skład rejencji wchodziło już więc 12 powiatów. 1 kwietnia 1898 r. z powiatu słupskiego wyłączono Słupsk, tworząc z niego odrębny powiat miejski[34]. Dalsze wyłączenia miast z powiatów ziemskich nastąpiły w odniesieniu do Kołobrzegu (1

31 S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 93; K. Pencarski, Miastko i tereny obecnej gminy Miastko w latach 1617-1945, [w:] Miastko. Z dziejów miasta i gminy, Gdynia 2017, s. 174, 177 i n.
32 S. Salmonowicz, Podziały terytorialne..., s. 94; E. Włodarczyk, Wiek modernizacji..., s. 255.
33 AP Koszalin, RK, sygn. 700, 1342-1346, passim; J. Lindmajer, Od upadku starych Prus do klęski II Rzeszy Niemieckiej (1806-1918), [w:] Dzieje Sławna, pod red. J. Lindmajera, Słupsk 1994, s. 203.

maja 1920 r.) i Koszalina (1 kwietnia 1923 r.), tak więc w przeddzień kolejnych zmian administracyjnych, jakie nastąpiły 1 października 1932 r. w skład rejencji wchodziło 15 powiatów, w tym 3 miejskie[35]. Po 1 października 1932 r., wskutek likwidacji powiatu bobolickiego i scaleniu jego obszaru z powiatem koszalińskim oraz likwidacji powiatu świdwińskiego i scaleniu jego zasadniczej części obszaru z powiatem białogardzkim (wbrew stanowisku dotychczasowych władz powiatowych w Bobolicach i Świdwinie oraz wbrew opinii lokalnych przedstawicieli podmiotów gospodarczych), rejencję współtworzyły następujące powiaty: białogardzki, bytowski, drawski, kołobrzesko-karliński, koszaliński, lęborski, miastecki, sławieński, słupski i szczecinecki oraz powiaty miejskie: Kołobrzeg, Koszalin i Słupsk. Liczba powiatów w rejencji wyniosła tym samym 13, w tym 3 powiaty miejskie.

Taki stan rzeczy trwał do 1 października 1938 r., kiedy to z rejencji koszalińskiej wyłączono powiaty drawski i szczecinecki (włączając je do rejencji pilskiej), zaś z rejencji szczecińskiej wyłączono powiaty gryficki i reski z siedzibą w Łobzie oraz włączając je do rejencji koszalińskiej[36]. Liczba powiatów nadal wynosiła 13, w tym 3 powiaty miejskie i nie uległa zmianom do początku 1945 r.[37]. Nadmienić należy, że w hitlerowskiej koncepcji reformy administracyjnej po zakończeniu II wojny światowej, nastąpić miała likwidacja rejencji koszalińskiej; proces przenoszenia instytucji obejmujących swoją właściwością rejencję, jak i instytucji mających siedzibę w rejencji koszalińskiej rozpoczął się już w latach 40. XX w. z chwilą likwidacji Izby Przemysłowo-Handlowej Rejencji Koszalińskiej z siedzibą w Słupsku, Okręgowej Dyrekcji Poczt

34 „Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Cöslin" z 29 VIII 1872 r., s. 165-166; B. Malinowski, Historia Bobolic do 1945 roku, Bobolice 2018, s. 253.

35 „Amtsblatt der Preußischen Regierung zu Köslin" (dalej: „AdPRK") z 24 III 1923 r., s. 62; H. Lotz, Köslin als Regierungsbezirks- Hauptstadt, als Kreis- und kreisfreie Stadt, „Unser Pommerland" 1931, Heft 11/12, s. 454; F. Curschmann, Historische Atlas der Provinz Pommern. Heft I: Pommersche Kreiskarte, Stettin 1935, s. 20; F. Surén, Die Deutsche Gemeindeordnung, Bd. I: Die §§ 1-59 der Deutschen Gemeindeordnung vom 30. Januar 1935, Berlin 1940, s. 464; T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800-1970, Szczecin 1970, s. 42; B. Krempin, K. Krempin, Die Gemeinden und Wohnplätze Pommerns nach dem Stand von 1932 mit Ergänungen 1919 bis 1945, Teil A, Herdecke 1994, s. II-31. W myśl ustawy z 27 listopada 1927 r. liczba mieszkańców miasta wydzielonego w Prusach musiała przekroczyć przynajmniej 25 000.

36 „Amtsblatt der Preußischen Regierung zu Schneidemühl" z 22 X 1938 r., s. 235; A. Czarnik, Szkice z dziejów Pomorza Zachodniego w latach 1939-1945, Koszalin 1975, s. 8-9.

37 Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939, herausgegeben vom Statistischen Reichsamt, Stettin 1941, passim.

w Koszalinie i przenoszenia rejencyjnych zrzeszeń cechowych i pracowniczych z Koszalina i Słupska do Szczecina[38].

Podstawowymi kryteriami, podczas których uwzględniano tworzenie powiatów w Prusach, były: kryterium ludności (która powinna zamykać się w przedziale 20 000 – 36 000 mieszkańców), kryterium odległości miasta potencjalnego miasta powiatowego od najdalej położonych miejscowości powiatu (odległość ta nie powinna przekraczać 22 km) i kryterium wyodrębnienia administracyjnego miast dużych poprzez utworzenie powiatów miejskich (w 1815 r. taka sytuacja w rejencji koszalińskiej nie miała miejsca).

Na początku XIX w. Słupsk zaliczał się do miast średnich z typowymi dla tej grupy miast problemami przestrzenno-funkcjonalnymi. W zakresie administracji miasto nie przekroczyło progów umożliwiających awans do grupy miast o regionalnym znaczeniu, szczególnie po 1816 r., to jest w czasie, gdy część miast pruskich, w tym miasta małe, stały się siedzibami władz rejencyjnych (Regierung, Regierungsbezirk). Nowoczesna struktura administracyjna nie przewidywała Słupska jako siedziby rejencji; funkcje tę od 1816 do 1945 r. pełnił Koszalin, stając się, obok Stralsundu, administracyjnym ośrodkiem pomocniczym dla władz prowincji pomorskiej
w Szczecinie (Provinz Pommern). Tego stanu rzeczy nie zmieniły zmiany na mapie administracyjnej Niemiec, gdzie – z przyczyn politycznych – do rangi siedziby władz rejencji podniesiono Piłę (1922 r.), pozbawiono tej rangi Stralsund (1932 r.) i dokonano znacznej zmian w samej prowincji oraz rejencji koszalińskiej (1938 r.).

Przejęcie w 2. połowie XIX w. zadań państwa pruskiego w zakresie prowadzenia inwestycji komunalnych oraz świadczenia usług na rzecz ludności przez władze Słupska doprowadziło do stopniowego, długookresowego zadłużenia gminy miejskiej. Intensyfikacja zadłużenia gmin miejskich dała się zauważyć również w pierwszych latach 20. XX w. Państwo pruskie mocą wydanych ustaw i rozporządzeń przywłaszczyło sobie dochodowe części dotychczasowej działalności władz miejskich (np. portu w Ustce), by w końcu XIX w. wieku i na początku XX w., szczególnie po uniezależnieniu władz Ustki od Słupska, czerpać korzyści wynikające

38 K. Pencarski, Dwudziestolecie międzywojenne, druga wojna światowa (1918-1945), [w:] Dzieje Koszalina..., s. 345.

z osiągniętych dochodów; gminom miejskim umożliwiono czerpanie dochodów z przedsiębiorstw miejskich, nadzorowanych przez władze Słupska[39].

Tabela 7.
Powierzchnia powiatów rejencji koszalińskiej w latach 1825-1931 (w kilometrach kwadratowych)

Powiat	1825	1840	1871	1885	1905	1910	1931
Białogard	1 105,60	1 105,60	1 125,99	1 127,12	1 131,75	1 132,03	1 131,32
Bobolice[a]	---	---	---	705,47	706,13	706,21	701,96
Bytów[b]	---	---	608,70	608,66	608,54	608,82	617,25
Drawsko Pomorskie	1 186,54	1 142,49	1 187,19	1 171,55	1 172,43	1 173,45	1 174,09
Kołobrzeg miasto[c]	---	---	---	---	---	---	50,17
Kołobrzeg-Karlino[a]	---	---	---	929,65	926,25	928,31	879,44
Koszalin[a]	---	---	---	748,23	748,76	748,85	671,98
Koszalin miasto[d]	---	---	---	---	---	---	86,66
„Księstwo”[e]	2552,03	2 552,03	2 383,28	---	---	---	---
Lębork[b]	1 855,52	1 855,52	1 228,12	1 228,50	1 229,15	1 229,42	1 289,00
Miastko	1 122,12	1 122,12	1 090,44	1 147,43	1 145,96	1 146,07	1 151,66
Sławno	1 635,28	1 635,28	1 637,31	1 582,97	1 586,07	1 586,18	1 583,03
Słupsk	2 287,19	2 287,19	2 269,54	2 267,61	2 228,22	2 228,37	2 226,19
Słupsk miasto[f]	**---**	**---**	**---**	**---**	**39,11**	**39,12**	**41,93**
Szczecinek	1 987,11	2 031,15	2 006,57	2 006,22	2 006,78	2 005,41	2 002,01
Świdwin	501,04	501,04	502,36	506,32	502,83	503,40	503,27

[a] – Powiat utworzony 1 września 1872 r.
[b] – Dane statystyczne dla powiatu lęborskiego obejmują również powiat bytowski w łącznej liczbie.
[c] – Miasto wyłączone z powiatu i stanowiące od 1 maja 1920 r. odrębny powiat miejski.
[d] – Miasto wyłączone z powiatu i stanowiące od 1 kwietnia 1923 r. odrębny powiat miejski.
[e] – Powiat zlikwidowany 1 września 1872 r. i podzielony na powiaty: bobolicki, kołobrzesko-karliński i koszaliński.
[f] – Miasto wyłączone z powiatu i stanowiące od 1 kwietnia 1898 r. odrębny powiat miejski.

Ź r ó d ł o: T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, *Podziały…*, s. 61.

Władze miast pruskich, w tym Słupska, w związku z wejściem w życie rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych Prus z 18 stycznia 1857 r., nosiły się z zamiarem terytorialnej ekspansji o te grunty, które nie mogły zostać włączone do sąsiednich gmin wiejskich ze względu na niespełnienie formalnych wymagań. Jednym z nich, a należących do istotnych ze względu na warunek wystąpienia autonomii gminy wiejskiej, miało być wskazanie na istnienie wspólnoty gminy, której

39 Verwaltungs-Bericht für Kolberg über 1905, über das Bad 1906 und einzelne andere Teile aus 1906, s. 1-5, 16-25, 54.

społeczność nie mogła liczyć mniej, niż 100 mieszkańców, przy czym funkcjonujące okręgi dworskie nie mogły być włączone do gmin wiejskich bądź miejskich ze względu na poszanowanie struktury własności majątków (folwarków)[40].

Magistrat słupski był zainteresowany każdą formą włączenia gruntów sąsiednich miejscowości w granice miasta. W tym celu wykorzystywane były informacje z sądu obwodowego w Słupsku i Prezydium Rejencji Koszalińskiej, które dotyczyły zadłużeń i innych obciążeń skarbowych działek budowlanych i gruntów rolnych, graniczących ze Słupskiem, ale także i tych gruntów, które wprawdzie nie graniczyły bezpośrednio z miastem, ale leżały w podsłupskich miejscowościach i również obciążone były zadłużeniem. Przykładowo, w lipcu 1882 r. słupski magistrat zaangażował się w proces przejęcia działki budowlanej i rolnej wdowy Eckert, wykorzystując zobowiązania wdowy wobec skarbu państwa pruskiego oraz jej wolę sprzedaży bądź innej formy odstąpienia jej własności. Władze miasta, po zasięgnięciu opinii Urzędu Katastralnego (Katasteramt) w Słupsku oraz po uzyskaniu zgody władz rejencyjnych w Koszalinie, odkupiły grunty, spłaciły zobowiązania skarbowe wobec Urzędu Skarbowego i włączyły ją w skład zasobów miasta[41].

W latach 1816-1938, to jest do przeprowadzenia istotnej pod względem terytorialnym reformy administracyjnej w październiku 1938 r., nastąpiły niewielkie zmiany granic rejencji koszalińskiej[42]. W 1925 r. prowincja pomorska liczyła 30 208 km^2 i zamieszkiwało ją ponad 1 915 000 mieszkańców. W jej skład wchodziła największa spośród wszystkich rejencji, rejencja koszalińska zamieszkała przez ponad 691 000 osób[43]. Do częstszych zmian należy zaliczyć zmiany granic pomiędzy powiatami rejencji, jak i zmiany granic miast, co zestawiono w tabeli nr 7 [44].

Tabela 8.
Zmiany granic miast rejencji koszalińskiej, w tym Słupska, w latach 1800-1945

40 AP Koszalin, RK, sygn. 943, pismo landrata słupskiego do gmin wiejskich w powiecie słupskim i gminy miejskiej w Słupsku z 22 I 1857 r., f. 9 i z 7 I 1858 r., f. 11.
41 Dokumentacja w tej sprawie w: AP Koszalin, RK, sygn. 4674-4678, passim.
42 Zmiany te obejmowały włączenia do rejencji i wyłączenia z niej wsi i okręgów dworskich w ramach regulacji granic pomiędzy rejencją koszalińską i szczecińską i miały miejsce w 1816, 1817, 1818, 1905, 1906, 1907, 1912, 1921 r. pomiędzy rejencją koszalińską i kwidzyńską w 1878 i 1924 r., pomiędzy rejencją frankfurcką i koszalińską w 1901 r., zaś wskutek wytyczenia granicy polsko-niemieckiej
i pozostania po niemieckiej stronie granicy obszarów wchodzących w skład dawnej rejencji gdańskiej dokonano korekty granicy rejencji koszalińskiej poprzez włączenie do niej obszarów z byłej rejencji gdańskiej w 1922, 1923 r.; T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, Podziały..., s. 33-36.
43 Rejencja stralsundzka zamieszkana była przez ponad 256 600 mieszkańców, rejencja szczecińska przez ponad 966 800 mieszkańców.
44 T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszyński, Podziały..., s. 48-58.

Miasto	Rok	Wyłączenie z obszaru gminy miejskiej	Przyłączenie do obszaru gminy miejskiej
Barwice (Bärwalde)	1868		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego (Gutsbezirk) Międzylesie
	1868		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Barwice
	1869		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Barwice
	1889		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Barwice
	1870		przyłączenie części nieużytków podmiejskich
	1894	wyłączenie części gruntów miejskich do okręgu dworskiego Gonne Małe	
	1899		przyłączenie części gruntów wsi Stary Chwalim i części okręgu dworskiego w Łęknicy
	1899	wyłączenie części gruntów miejskich do okręgu dworskiego Lubostronie	
	1902	wyłączenie części gruntów miejskich do okręgu dworskiego Zdżary	
Białogard (Belgard)	1938	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Żelimucha	
Bobolice (Bublitz)	1861	wyłączenie części gruntów do okręgu dworskiego „Nadleśnictwo Buszynko”	
	1876		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Buszynko i części folwarku Boleszewo
	1878		przyłączenie folwarku (cegielni)
	1878		przyłączenie gruntów okręgu dworskiego „Szczodrowo”
	1878		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Chociwle
	1880		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Chociwle
	1906		przyłączenie części gruntów okręgu dworskiego Chociwle
	1906	wyłączenie części gruntów do okręgu dworskiego Radwanki	
	1906	wyłączenie części gruntów do okręgu dworskiego Chociwle	
Bytów (Bütow)	1857		przyłączenie do miasta części gruntów graniczących z miastem
	1911		przyłączenie obszaru dworskiego „Bytów”
	1913	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Bytów”	
	1914	wyłączenie części gruntów do wsi Dąbie	przyłączenie części gruntów wsi Dąbie i Mądrzechowo
	1932		przyłączenie części gruntów wsi Dąbie

	1933	wyłączenie części gruntów do wsi Lubowidz	przyłączenie części gruntów wsi Dąbie
Czaplinek (Tempelburg)	1861		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Czaplinek”
Darłowo (Rügenwalde)	1872	wyłączenie części lasów miejskich do wsi Krupy	przyłączenie części gruntów podmiejskich (nieużytki)
	1874		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Łąkie”
	1875		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Darłowo”
	1894	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Krupy i Zielnowo	przyłączenie części gruntów wsi Krupy i Zielnowo
	1899		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Darłowo” wraz z zespołem budynków majątku
	1927		przyłączenie części wsi Cisowo
	1935		przyłączenie całości gminy wiejskiej Darłówko
	1938	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Zakrzewo	
Drawsko Pomorskie (Dramburg)	1867	wyłączenie podmiejskiego jeziora do obszaru dworskiego „Koleśno”	przyłączenie części obszaru dworskiego „Koleśno”
	1869		przyłączenie części obszaru dworskiego „Koleśno”
	1871		przyłączenie części obszaru dworskiego „Gogółczyn”
	1931	wyłączenie części gruntów do wsi Zarańsko	
	1938	wyłączenie części gruntów do wsi Suliszewo Drawskie	
Kalisz Pomorski (Kallies)	1860		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Biały Zdrój”
	1880		przyłączenie części obszaru dworskiego „Kalisz Pomorski”
	1909	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Biały Zdrój”	
	1911	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Biały Zdrój”	
	1914	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Biały Zdrój”	
	1914	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Giżyno”	
	1922		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Biały Zdrój”
	1938	wyłączenie części gruntów do wsi Cybowo	
Karlino (Körlin)	1873	wyłączenie części gruntów miejskich do folwarku Psary w obszarze dworskim „Świemino”	
Kołobrzeg	1868	wyłączenie miejscowości	

(Kolberg)		Bezpraw do wsi Przećmino	
Koszalin (Köslin)	1911	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Kędzierzyn	przyłączenie części wsi Kędzierzyn
	1937		przyłączenie części wsi Rokosowo
Lębork (Lauenburg)	1867	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego „Nowa Wieś”	przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego „Nowa Wieś”
	1867	wyłączenie folwarków: Dziechno i Chudoba do wsi Dzięcielec	
	1923		przyłączenie wsi Zakrzewo i części gruntów obszaru dworskiego „Okalice”
	1926		przyłączenie części gruntów wsi Lubowidz
	1933		przyłączenie części gruntów wsi Lubowidz
Miastko (Rummelsburg)	1923		przyłączenie wsi Łodzierz
Okonek (Ratzebuhr)	1923		przyłączenie części obszaru dworskiego Lubno
Polanów (Pollnow)	1898	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Polanów	
	1899	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Rzeczyca Wielka	
	1905	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Wietrzno	
	1906	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Wietrzno	
	1906	wyłączenie łąk nad rzeka Grabową do obszaru wiejskiego Rzeczyca Wielka	
	1908	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Garbno	
	1914	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Warblewo	
	1909	wyłączenie części gruntów miejskich do obszaru wiejskiego Nacław	
Połczyn-Zdrój (Bad Polzin)	1914	wyłączenie części gruntów miejskich do obszaru wiejskiego Połczyn	przyłączenie części obszaru wiejskiego Połczyn
	1921	wyłączenie części gruntów miejskich do obszaru wiejskiego Borucino	przyłączenie części obszaru wiejskiego Borucino
	1928		przyłączenie części wsi Ogartowo
	1929		przyłączenie części wsi Ogartowo
	1930	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Gaworkowo	
Sianów (Zanow)	1872	wyłączenie części lasów z gruntów miejskich do nadleśnictwa Karnieszewice	przyłączenie części lasów z nadleśnictwa Karnieszewice
	1873	wyłączenie części lasów z gruntów miejskich do nadleśnictwa Karnieszewice	
	1908		przyłączenie części gruntów wsi Sieciemin
Sławno (Schlawe)	1897		przyłączenie części wsi Warszkowo

	1913		przyłączenie części obszaru dworskiego Bobrowiczki
	1916	wyłączenie części gruntów miejskich do obszaru dworskiego Kwasowo	
	1921	wyłączenie części gruntów miejskich do wsi Bobrowiczki	
Słupsk (Stolp)	1857		przyłączenie części gruntów wsi **Ryczewo**
	1870	wyłączenie części gruntów wokół tzw. „Nowego Młyna” do wsi **Włynkowo**	
	1875		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego **Słupsk**
	1880		przyłączenie części gruntów wsi **Ryczewo**
	1889		przyłączenie części gruntów wsi **Ryczewo**
	1940	wyłączenie części gruntów wsi **Włynkowo** i **Włynkówko**	przyłączenie części gruntów wsi **Włynkowo** i **Włynkówko**
Szczecinek (Neustettin)	1861		przyłączenie części obszaru dworskiego Bugno
	1863		przyłączenie części obszaru dworskiego Bugno
	1865		przyłączenie części obszaru dworskiego Szczecinek
	1875		przyłączenie części obszaru dworskiego Szczecinek
	1881		przyłączenie części obszaru dworskiego Trzesieka
	1882		przyłączenie części obszaru dworskiego Trzesieka
	1884		przyłączenie części obszaru dworskiego Trzesieka
	1885		przyłączenie części obszaru dworskiego Trzesieka
	1905		przyłączenie części obszaru dworskiego Świątki
	1910		przyłączenie części obszaru dworskiego Bugno
	1913		przyłączenie części obszaru dworskiego Świątki
	1923	wyłączenie części gruntów do wsi Turowo Pomorskie	przyłączenie części obszaru dworskiego Świątki
Świdwin (Schivelbein)	1859		przyłączenie części gruntów wsi Szczytniki
	1877		przyłączenie części gruntów obszaru dworskiego Świdwin wraz z zamkiem
	1880		przyłączenie obszaru dworskiego Środula
	1899	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Koszanowo	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Koszanowo
	1900	przyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Koszanowo	wyłączenie części gruntów do obszaru dworskiego Koszanowo
Złocieniec (Falkenburg)	1914	wyłączenie części gruntów miejskich do obszaru dworskiego Złocieniec	przyłączenie części obszaru dworskiego Złocieniec

Ź r ó d ł o: K. Pencarski, Podziały administracyjne rejencji koszalińskiej (Regierungsbezirk Köslin) w latach 1815-1945. Zarys problemu, „Rocznik Koszaliński" 2020, nr 47, s. 53-80.

Tylko kilka miast, które znalazły się od 1816 r. w rejencji koszalińskiej osiągnęło daleko idące korzyści materialne od momentu lokacji do początku XIX w. (Białogard, Kołobrzeg, Koszalin i Słupsk). Sprzyjały temu dobre warunki osadnictwa w północnym pasie regionu i rozwój rolnictwa na dobrych jakościowo glebach. Korzyści przez to osiągane prowadziły do konfliktów z władzą książęcą, biskupią i państwową[45].

Tabela 9.
Liczba ludności oraz deklarowane wyznanie w miastach rejencji koszalińskiej w 1871 r.

miasto	1871 r.						
	liczba mieszkańców			wyznanie			
	ogółem	w tym kobiet	w tym mężczyzn	ewangelicy	katolicy	Żydzi	pozostali
Barwice	2 212	1 165	1 047	2 043	11	152	6
Białogard	6 302	3 122	3 180	5 881	170	243	8
Bobolice	4 251	2 240	2 011	3 912	7	164	168
Bytów	4 596	2 418	2 178	3 809	403	365	19
Czaplinek	4 444	2 287	2 157	4 124	145	175	0
Darłowo	4 894	2 652	2 242	4 742	18	124	10
Drawsko Pomorskie	5 472	2 747	2 725	5 280	13	176	3
Kalisz Pomorski	3 246	1 712	1 534	3 141	3	102	0
Karlino	2 949	1 542	1 407	2 768	39	135	7
Kołobrzeg	13 106	6 175	6 931	11 979	826	280	21
Koszalin	13 361	7 022	6 339	12 628	429	281	23
Lębork	6 766	3 500	3 266	5 968	417	381	0
Łeba	2 025	1 082	943	1 987	8	17	13
Miastko	4 707	2 497	2 210	4 448	22	172	65
Okonek	2 174	1 115	1 059	2 052	7	101	14
Polanów	2 321	1 219	1 102	2 216	0	98	7
Połczyn-Zdrój	4 158	2 169	1 989	3 937	11	210	0
Sianów	2 200	1 161	1 039	2 118	29	53	0
Sławno	4 724	2 585	2 139	4 448	17	250	9
Słupsk	**16 279**	**8 588**	**7 691**	**15 150**	**230**	**879**	**20**
Szczecinek	6 568	3 321	3 247	6 050	53	409	56
Świdwin	2 660	2 854	5 514	5 139	57	315	3
Złocieniec	3 808	1 907	1 901	3 691	11	99	6

Ź r ó d ł o: Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach dem Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871. III: Provinz Pommern, Berlin 1874, s. 86, 90-91, 94-95, 106-107, 114-115, 120-121, 126-127, 130-133, 142-143, 148-149, 164-165, 172-173; J. Lindmajer, Elementy przemian demograficznych w powiecie lęborskim w latach 1815-1914, „Rocznik Słupski" 1988-1989, s. 100-108; D. Szudra, Obraz demograficzny ludności

45 J. Topolski, Uwagi o przyczynach powstania i rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na Pomorzu Zachodnim, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza" 1961, t. VI, z. 2, s. 118; E. Rydz, Koszalin i Słupsk na tle regionalnej sieci osadniczej, „Koszalińskie Studia i Materiały" 1984, nr 3/4, s. 19-20.

żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1871-1939, [w:] Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku, pod red. M. Jaroszewicza i W. Stępińskiego, Warszawa 2007, s. 321-322.

Tabela 10.
Liczba ludności oraz deklarowane wyznanie w miastach rejencji koszalińskiej w 1905 r.

miasto	1905 r.						
	liczba mieszkańców			wyznanie			
	ogółem	w tym kobiet	w tym mężczyzn	ewangelicy	katolicy	Żydzi	pozostali
Barwice	2 282	1 187	1 095	2 215	4	59	4
Białogard	8 589	4 390	4 199	8 281	132	124	52
Bobolice	5 154	2 719	2 435	4 894	31	86	143
Bytów	7 011	3 575	3 436	5 792	887	226	106
Czaplinek	4 377	2 315	2 062	4 190	108	79	0
Darłowo	5 968	3 250	2 718	5 844	27	74	23
Drawsko Pomorskie	6 107	3 082	3 025	5 863	30	105	109
Kalisz Pomorski	3 627	1 878	1 749	3 541	17	32	37
Karlino	2 999	1 503	1 496	2 947	12	38	2
Kołobrzeg	22 856	11 823	11 033	21 339	1 054	336	127
Koszalin	21 474	11 309	10 165	20 498	641	224	111
Lębork	12 502	6 591	5 911	10 773	1 475	248	6
Łeba	2 027	1 069	958	2 013	9	0	5
Miastko	5 701	2 926	2 775	5 453	62	113	73
Okonek	2 192	1 132	1 060	2 114	11	42	25
Polanów	2 521	1 350	1 171	2 478	14	28	1
Połczyn-Zdrój	5 046	2 684	2 362	4 897	36	110	3
Sianów	2 795	1 524	1 271	2 723	40	24	8
Sławno	6 221	3 282	2 939	5 996	75	144	6
Słupsk	**31 154**	**16 551**	**14 603**	**29 494**	**951**	**548**	**160**
Szczecinek	10 785	5 558	5 227	10 100	288	244	151
Świdwin	7 219	3 793	3 426	6 923	48	217	31
Złocieniec	4 702	2 462	2 240	4 499	36	77	90

Ź r ó d ł o: Gemeindelexikon für die Provinz Pommern. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen, Berlin 1908, s. 6-7, 12-13, 16-17, 26-27, 72-73, 78-79, 84-85, 98-99, 144-145, 156-157, 160-161, 170-171; D. Szudra, Obraz demograficzny…, s. 321-322 oraz obliczenia własne.

Tabela 11.
Liczba ludności oraz deklarowane wyznanie w miastach rejencji koszalińskiej w 1925 r.

miasto	1925 r.						
	liczba mieszkańców			wyznanie			
	ogółem	w tym kobiet	w tym mężczyzn	ewangelicy	katolicy	Żydzi	pozostali

Barwice	2 531	1 327	1 204	2 458	13	42	2
Białogard	12 478	6 362	6 116	11 822	154	131	13
Bobolice	5 432	2 820	2 612	5 037	58	67	5
Bytów	8 886	4 643	4 243	7 328	1 106	157	21
Czaplinek	4 495	2 364	2 131	4 016	196	61	2
Darłowo	6 037	3 222	2 815	5 908	46	42	5
Drawsko Pomorskie	6 486	3 406	3 080	6 146	75	59	4
Kalisz Pomorski	3 490	1 774	1 716	3 343	68	22	5
Karlino	3 057	1 586	1 471	2 954	20	22	3
Kołobrzeg	30 115	16 369	13 746	27 822	836	290	552
Koszalin	28 812	15 271	13 541	26 888	706	70	293
Lębork	17 161	9 103	8 058	14 724	1 849	293	19
Łeba	2 332	1 208	1 124	2 244	15	5	3
Miastko	6 682	3 461	3 221	6 319	188	68	18
Okonek	2 611	1 318	1 293	2 528	23	30	0
Polanów	3 472	1 754	1 718	3 273	88	37	2
Połczyn-Zdrój	5 945	3 224	2 721	5 687	59	11	2
Sianów	2 655	1 411	1 244	2 599	21	15	2
Sławno	7 892	4 181	3 711	7 438	91	90	17
Słupsk	**41 605**	**22 223**	**19 382**	**38 853**	**1 200**	**469**	**327**
Szczecinek	15 501	7 947	7 554	14 582	443	147	52
Świdwin	8 447	4 466	3 981	8 035	85	166	10
Złocieniec	5 341	2 754	2 587	5 146	33	54	7

Ź r ó d ł o: Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen. Band IV: Provinz Pommern. nach den endgültigen Ergebnis der Volkszählung vom 16. Juni 1925 und anderen amtlichen Quellen unter Zugrundelegung des Gebietsstandes vom 1. Oktober 1932, Berlin 1932, s. 4, 8, 17, 35-36, 39-40, 42, 50, 70, 76, 82; D. Szudra, Obraz demograficzny…, s. 321-322 oraz obliczenia własne.

Tabela 12.
Liczba ludności wyznania mojżeszowego w Słupsku na tle pozostałych miast rejencji koszalińskiej według przynależności do gmin żydowskich w 1932 r.

Nazwa gminy żydowskiej	Liczba ludności żydowskiej
Barwice	16
Białogard	112
Bobolice	52
Bytów	124
Czaplinek	63
Darłowo	36
Drawsko Pomorskie	24
Kalisz Pomorski	33
Karlino	18
Kołobrzeg	214
Koszalin	146
Lębork	242
Miastko	80
Okonek	22
Polanów	b.d.
Połczyn-Zdrój	120
Sławno	80
Słupsk	**470**
Szczecinek	129
Świdwin	155

Złocieniec	26

Ź r ó d ł o: W. Wilhelmus, Geschichte der Juden in Pommern, Rostock 2004, s. 157-158.

Tabela 13.
Liczba ludności Słupska na tle pozostałych miast rejencji koszalińskiej pomiędzy 1900 a 1937 r.

Miasto	Liczba ludności						Wzrost/spadek w procentach w przedziale lat 1900-1925
	1900 r.	1919 r.	1925 r.	1928 r.	1933 r.	1937 r.	
Barwice	2 338	2 276	2 469	2 699	2 795	3 066	5,60
Białogard	8 047	10 406	12 422	12 478	13 547	14 526	54,36
Bobolice	4 919	5 112	5 424	5 432	6 094	6 099	10,26
Bytów	6 487	8 660	8 873	8 886	9 404	9 765	36,78
Czaplinek	4 680	4 172	4 493	4 495	4 746	5 160	-3,99
Darłowo	5 853	5 608	6 029	6 037	6 377	7 757	3,00
Drawsko Pomorskie	5 885	5 977	6 358	6 401	7 301	7 778	8,07
Kalisz Pomorski	3 679	2 956	3 416	3 600	3 857	4 043	-7,14
Karlino	3 107	2 715	2 904	3 301	3 354	3 527	-6,53
Kołobrzeg	20 200	29 021	30 276	31 741	33 710	36 543	49,88
Koszalin	20 417	27 005	28 834	29 201	30 389	31 467	41,22
Lębork	10 442	14 777	17 133	19 514	18 995	19 489	64,07
Łeba	1 964	2 124	2 329	2 396	2 520	2 748	18,53
Miastko	5 335	6 031	6 728	b.d.	7 696	8 177	26,11
Okonek	2 245	2 473	2 607	2 846	2 962	2 970	16,12
Polanów	2 445	2 928	3 740	3 674	3 681	3 849	41,92
Połczyn-Zdrój	4 956	6 033	5 850	6 172	6 436	7 242	18,03
Sianów	2 763	2 581	2 657	2 861	2 978	3 136	-3,83
Sławno	5 972	7 063	7 927	7 889	8 738	9 468	32,73
Słupsk	**27 293**	**37 603**	**41 826**	**43 662**	**45 307**	**47 043**	**53,35**
Szczecinek	10 024	13 264	15 518	15 487	16 136	18 154	54,80
Świdwin	6 742	7 634	8 428	b.d.	9 420	9 673	25,00
Złocieniec	4 371	4 710	5 246	b.d.	6 002	7 659	20,01

Ź r ó d ł o: AP Szczecin, Akta miasta Okonka, sygn. 307, pismo Izby Przemysłowo-Handlowej w Słupsku do magistratu w Okonku z 2 VI 1928 r. (b.f.); LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 673, wykaz obciążeń finansowych gmin miejskich (z wyjątkiem miast wydzielonych z powiatów) w 1928 r., f. 86-87; LA Greifswald, Rep. 109, sygn. 463, Anhang zum Heft: „Wirtschaftszahlen der Reichsbahndirektion Stettin". Zusammenstellung der Einwohnerzahl der Länder, Landesteile, Verwaltungsbezirke und der Städte im Reichsbahndirektionsbezirk Stettin. Stand vom 16. Juni 1933 (b.f.); „Ostpommersche Wirtschaft" z III 1924 r., s. 9; III-IV 1925 r., s. 60-61; IX 1926 r., s. 46; X 1930 r., s. 100; I 1934 r., s. 13; „Heimatkalender für den Kreis Lauenburg i. Pom." 1925, s. 20; E. Weegmann, Die bauliche Entwicklung der Stadt Stolp, „Pommern-Jahrbuch" 1926-1927, s. 88; H. Sievers, Ostpommerns Handel und Industrie nach dem Kriege, „Pommern-Jahrbuch" 1927, s. 28; „Heimatkalender für den Kreis Lauenburg i. Pom." 1927, s. 20; „Heimatkalender für den Kreis

Lauenburg i. Pom.“ 1928, s. 20; Adreßbuch für den Stadt- und Landkreis Köslin und für die Stadt Zanow 1930, s. 308; „Ostpommersche Firmen“ 1938, s. 12; „Neustettiner Kreisblatt” z 8 VII 1939 r., s. 113-114; J. Lindmajer, Pod rządami brandenbursko-pruskimi (1648-1918), [w:] Dzieje ziemi białogardzkiej, pod red. A. Czarnika, Poznań 1972, s. 138 (tabela); A. Czarnik, Lata republiki weimarskiej i III Rzeszy, [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, s. 333, J. Lindmajer, Na peryferiach państwa prusko-niemieckiego (1807-1918), Dzieje Słupska..., s. 214 (tabela); tenże, Okres międzywojenny i druga wojna światowa (1918-1945), [w:] Dzieje Słupska..., s. 242 (tabela); tenże, Bytów w okresie republiki weimarskiej i rządów faszystowskich (1918-1945), [w:] Dzieje Bytowa, pod red. Z. Szultki, Bytów 1998, s. 299; M. Szukała, Od czasów napoleońskich do wybuchu drugiej wojny światowej (1806-1939), [w:] Dzieje Szczecinka, t. I (do 1939 roku), pod red. R. Gazińskiego, Szczecin-Szczecinek-Pruszcz Gdański 2010, s. 259.

Środowisko gospodarcze oraz polityczne Słupska odegrały istotną rolę w kształtowaniu opinii i postaw społeczności północno-wschodniej części Niemiec z chwilą, gdy powstało odrodzone państwo polskie. Izba Przemysłowo-Handlowa w Słupsku opiniowała w połowie 1919 r. propozycje traktatowe złożone przez stronę francuską i polską. Rada Izby miała za zadanie przeanalizowanie każdego wariantu zmian politycznych i gospodarczych Niemiec, celem przedłożenia opinii odpowiednim władzom państwowym, w tym Ministerstwu Gospodarki. Teksty propozycji umów pokojowych z Niemcami były również dostępne do wglądu każdemu zainteresowanemu w słupskiej siedzibie Izby. Stąd też jej przedstawiciele głosili poglądy o niekorzystnym położeniu rejencji koszalińskiej, tłumacząc wszystkie trudności gospodarcze lokalnych przedsiębiorstw zmianami granic[46]. Chodziło przede wszystkim o wytworzenie przeświadczenia społeczeństwa rejencji, podobnie jak całych Niemiec o wyrządzanie krzywdy państwu i narodowi; służyć temu miało również wyrażenie protestów o różnym poziomie rzeczowości i szczegółowości przeciwko propozycjom pokojowym na łamach słupskich gazet.

Analiza dostępnego materiału źródłowego pozwala na wysunięcie przypuszczenia o oporze w zakresie pomocy udzielanej przez Izbę Przemysłowo-Handlową w Słupsku pozostałym częściom rejencji koszalińskiej, a powiatowi bytowskiemu i lęborskiemu w szczególności. Prezes Izby krytycznie odnosił się do uruchomienia granicznego przejścia kolejowego na linii Lębork-Kartuzy, gdzie pod pozorem zagrożenia polonizacji ludności z południowej części powiatu lęborskiego wypowiedział się krytycznie o konieczności otwarcia przejścia w Rozłazinie. Przyznać jednakże należy, że o ile władze powiatu lęborskiego podobnie jak bytowskiego, widziały w tym możliwość chociażby częściowego odtworzenia rynku do stanu sprzed 1919 r., o tyle sformułowanie odnoszące się do zagrożenia wydaje się raczej chronić interesy słupskiego rynku lokalnego i regionalnego, niż interesy rynków lokalnych

46 „Pollnower Zeitung“ z 21 V 1919 r.

Bytowa i Lęborka. Uzależnienie bytowskiego i lęborskiego handlu od atrakcyjnego gospodarczo Gdańska stanowiło podstawę rozwoju tych miast do tej pory, zaś granica państwowa, która odcięła je od naturalnego zaplecza była wspaniałą okazją do zastąpienia walorów gdańskiego rynku lokalnego walorami rynku słupskiego. Problem jednakże tkwił w tym, iż o ile Lębork mógł alternatywnie uczestniczyć na słupskim rynku regionalnym, za czym przemawiały dobre warunki komunikacyjne, o tyle Bytów był wykluczony z udziału na rynku słupskim na większą skalę właśnie z braku dobrej infrastruktury komunikacyjnej. Jakiekolwiek otwarcie granicy na odcinku bytowskim spowodowałoby kanalizowanie towarów i dóbr w stopniu maksymalnym na odcinku Bytów-Gdańsk, a nie pożądanym przez władze Izby Bytów–Słupsk. W piśmie skierowanym w tej sprawie do prezydenta rejencji koszalińskiej proszono o wyrozumiałość w otworzeniu linii kolejowej Lębork–Kartuzy, zaś treść pisma skierowana miesiąc później do ministra spraw wewnętrznych miała zupełnie inne brzmienie. Wnioskować więc można, że Słupsk stał się raczej wymuszonym niż naturalnym centrum powiązań gospodarczych z Bytowem[47].

10 stycznia 1920 r. upłynął termin przekazania przyznanej Polsce części Pomorza Nadwiślańskiego. Państwo polskie zostało upoważnione do objęcia swoją właściwością administrację na tym obszarze, określonym w traktacie wersalskim[48]. Wraz z przejęciem przez władze polskie pozostałych części dawnego zaboru pruskiego, została utworzona granica polsko-niemiecka o długości 1 912 km, stanowiąca jednocześnie wschodnią granicę rejencji koszalińskiej. Utworzenie państwa polskiego, a tym samym wyznaczenie granicy polsko-niemieckiej skutkowało niechęcią mieszkańców wschodniej części Niemiec do państwa polskiego, jak i dążeniem do zmian przebiegu granicy polsko-niemieckiej[49].

Uczestnicy życia gospodarczego, którzy prowadzili swoją działalność w miastach wschodniej części rejencji koszalińskiej stale informowali powiatowe, rejencyjne i prowincjonalne władze administracyjne o trudnościach wynikających z niekorzystnego dla nich kształtu granicy niemiecko-polskiej. Nie podnoszono argumentów przemawiających za ewentualną koniecznością jej zmian w przyszłości,

47 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 1821, pismo Izby Przemysłowo-Handlowej w Słupsku do prezydenta rejencji w Koszalinie z 30 X 1927 r. i ministra spraw wewnętrznych Prus w Berlinie z 23 XI 1927 r., f. 69-70.

48 H. Dominiczak, Granica polsko-niemiecka 1919-1939, Warszawa 1975, s. 22-26.

49 T. Jędruszczak, Kryzys systemu wersalskiego i niebezpieczeństwo wojny, [w:] Studia z dziejów Polski, Niemiec i NRD XVI-XX w., Poznań 1974, s. 394-395, 397.

lecz za dialogiem władz państwowych Polski i Niemiec w celu wprowadzenia ułatwień w obrocie gospodarczym pomiędzy partnerami z obu krajów. Szef Izby Przemysłowo-Handlowej w Słupsku zwracał uwagę na brak możliwości współpracy z sąsiednimi Izbami w Elblągu i Pile, zaś władze miasta i powiatu lęborskiego zwracały uwagę na gospodarczą zapaść, w jaką wpadł Lębork. Należy podkreślić, iż pretensje do państwa polskiego, będące wynikiem postanowień traktatu wersalskiego, jakie wysuwane były przez koła gospodarcze Bytowa, Lęborka czy Słupska były rzeczowe i – co należy podkreślić – nie miały charakteru politycznego. Przedstawiciele życia gospodarczego skłonni byli raczej do zawarcia porozumień z władzami powiatowymi czy wojewódzkimi potencjalnych partnerów w Polsce, niż zdawać się wyłącznie na propagandową akcję, jaką od czasu do czasu prowadziły władze państwowe w Berlinie. Pomijając względy natury politycznej należy stwierdzić, że poza przedstawicielami życia gospodarczego po niemieckiej, jak i po polskiej stronie nie istniała wspólna, niemiecko-polska płaszczyzna do osiągnięcia porozumienia, bądź też oferty natury gospodarczej Polski lub Niemiec stawały się nie do przyjęcia równocześnie przez obie strony.

Stąd też władze państwowe, miejscowe środowiska gospodarcze, a nawet osoby prywatne były autorami listów protestacyjnych i memoriałów[50]. Do władz prezydium rejencji, jak i prezydium prowincji trafiały różnorako argumentowane prośby o reakcję władz w kwestii przebiegu granicy i jej negatywnego skutku w działalności gospodarczej podmiotów samorządowych i indywidualnych. Zdecydowanie mniejszą liczbę memoriałów składano do ministerstw; tam też próby zwrócenia uwagi na zapaść gospodarczą miast wschodniej części rejencji koszalińskiej traktowano jako jeden z wielu argumentów natury politycznej i aż do 1930 r. nie uczyniono niczego szczególnego, by polepszyć gospodarcze uwarunkowania w tej części prowincji pomorskiej. W specjalistycznych i popularnych publikacjach książkowych, wydawanych przez Izbę Przemysłowo-Handlową w Słupsku znaleźć można wprawdzie utyskiwanie na kształt granicy niemiecko-polskiej, ale natychmiast autorzy prac przechodzili do omówienia problemów, które przy dobrej woli obu sąsiadujących państw mogłyby mieć charakter marginalny[51].

50 E. Włodarczyk, Wpływ zmian granicznych na wschodzie Niemiec po pierwszej wojnie światowej na gospodarkę prowincji nadgranicznych w ocenie Andreasa Hessego, „Przegląd Zachodniopomorski" 2004, z. 4, s. 47-58.
51 A. de Vries, Grenzland in Not. Eindrucke von eine Pressefahrt, Reval 1931, s. 5-7.

Zbliżone problemy wystąpiły w Słupsku, gdzie uruchomienie programu „Pomoc dla Wschodu", nie wnikając w korupcyjny aspekt tej formy finansowania działalności samorządów, pozwolił na ożywienie miejscowego rynku lokalnego. Władze prowincjonalne, rejencyjne i samorządowe dotowały obywateli miasta poprzez rozbudowę świadczeń socjalnych, które w Słupsku znalazły się powyżej średniej prowincji pomorskiej (na przełomie 1938 i 1939 r. wynosiły one w mieście 110 marek na osobę wobec 90 marek na statystycznego mieszkańca prowincji)[52]. Otworzyły się również rynki zbytu dla bytowskich produktów w oparciu o protekcjonizm, bez którego towary ze Słupska i powiatu słupskiego nie miałyby szansy na korzystną sprzedaż, choć kosztem utraty gdańskiego rynku regionalnego. Z drugiej zaś strony władze centralne doprowadziły do wygaszenia „Pomocy dla Wschodu" w 1936 r. dla tej części rejencji, co skutkowało koniecznością zwiększonego niż dotąd kredytowania budownictwa mieszkaniowego i publicznego. Słabość ekonomiczną sąsiednich miast wykorzystywali przedstawiciele miejscowego handlu i usług, jak i Izby Przemysłowo-Handlowej, których przedstawiciele z powodzeniem docierali do kół gospodarczych Berlina i Szczecina. Nie może więc zatem dziwić osiągnięcie uprzywilejowanej pozycji Słupska oraz tamtejszych firm handlowych i usługowych w skali całej rejencji[53].

Wskutek postępującej od połowy lat 30. unifikacji gospodarczej prowincji pomorskiej z pozostałymi częściami Niemiec, wprowadzony został podział na okręgi gospodarcze w oparciu o aktualne potrzeby w zakresie handlu i usług. Należy dodać, że podział ten, wprowadzony w 1936 r. odzwierciedlał rzeczywiste stosunki gospodarcze jedynie w skali mikroregionalnej i rynków lokalnych, a nie w skali makroregionalnej w rynku regionalnym; w tym ostatnim przypadku władze administracyjne dążyły do zamknięcia wpływów gospodarczych poszczególnych ośrodków miejskich w granicach administracyjnych powiatu i rejencji. Prowincja pomorska została podzielona na 3 obszary gospodarcze (Witrschaftsgebiet): pierwszy (I), w skład którego wchodziły zarówno powiaty zachodnie prowincji

52 AP Koszalin, Starostwo Powiatowe w Bytowie (cyt. dalej: SP Bytów), sygn. 31, pismo landrata w Bytowie do prezydenta rejencji w Koszalinie z 23 II 1939 r., f. 2-17.

53 O. Eulitz, Stolp (Pommern) und seine Umgebung, Stolp (Pommern) 1926, s. 12; E. Schmidt, Das Wirtschaftsgebiet der Stadt Stolp. Eine Stadtdarstellung auf wirtschaftsgeographischer Grundlage, Greifswald 1931, s. 27-29. Niemieccy autorzy tekstów odnoszących się do gospodarczego znaczenia Słupska bądź powiatu słupskiego, nieświadomi okoliczności, w jakich funkcjonowało miejscowe środowisko gospodarcze nadal eufemistycznie podkreślają wyjątkową pracowitość mieszkańców tej części rejencji; zob. K. Hoope, Die wirtschaftliche Bedeutung des Landkreises Stolp bis 1945, [w:] VII Konferencja Kaszubsko-Pomorska: Obrazy ziemi słupskiej. Społeczeństwo – administracja – kultura, pod red. A. Czarnika, Słupsk 2003, s. 101-106.

pomorskiej, jak i powiaty miejskie: Greifswald, Stralsund i Szczecin; drugi (II), w skład którego weszły powiaty zarówno wchodzące w skład rejencji koszalińskiej, jak i szczecińskiej (a nawet jeden powiat zaodrzański) bez wyraźnego powiązania funkcjonalnego pomiędzy nimi (białogardzki, gryficki, gryfiński, kamieński, kołobrzesko-karliński, koszaliński, nowogardzki, reski, sławieński, słupski, szadzki (stargardzki) oraz Ückermünde) wraz z miastami na prawach powiatu: Kołobrzegiem, Koszalinem, Słupskiem i Stargardem Szczecińskim; trzeci (III) stworzony został z powiatów: bytowskiego, drawskiego, lęborskiego, miasteckiego i szczecineckiego[54]. Istniejący podział stanowił również podstawę do różnicowania dochodów robotników zatrudnionych w folwarkach w miastach prowincji pomorskiej; różnice pomiędzy płacami robotników szczecińskich a robotników bytowskich, drawskich czy miasteckich wynosiły od 18% do 23%[55]. Specyfika produkcji wybranych towarów oraz świadczenia specjalistycznych usług, jakie oferowano w Kołobrzegu, Koszalinie, a przede wszystkim w Słupsku umożliwiła rozszerzenie wpływów na sąsiednie rynki lokalne[56].

Pomimo tego, problemy gospodarcze Słupska i powiatu słupskiego nie zawsze znajdywały zrozumienie władz ministerialnych w Berlinie; pierwsze programy finansowego wsparcia prowincji wschodnich nie obejmowały prowincji pomorskiej (dopiero w 1926 r. rząd republiki weimarskiej udzielił prowincji pomocy finansowej, z której 500 000 marek trafiło do rejencji koszalińskiej; w 1927 r. kwota ta wzrosła do 850 000 marek). Wsparcie finansowe wymusiło jednakże w 1927 r. kontrolę finansów i rzeczywistych potrzeb w terenie przez pruskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i takie były zasadnicze cele wizyty m.in. w Słupsku ministra Alberta Grzesinskiego. Podobną wizytę złożył w styczniu 1931 r. kanclerz Brüning. Dopiero wizyta władz państwowych umożliwiła wdrożenie planów budownictwa mieszkaniowego i ogólne doinwestowanie wschodnich powiatów rejencji koszalińskiej, w tym przedsięwzięć budowlanych Słupska[57].

Wskutek postępującej unifikacji gospodarczej prowincji pruskiej z pozostałymi częściami Niemiec, na początku lat 30. wprowadzony został podział na okręgi gospodarcze w oparciu o aktualne potrzeby w zakresie handlu i usług. Warunki

54 „AdPRK" z 13 VI 1936 r., s. 71.
55 „AdPRK" z 13 VI 1936 r., s. 71 i obliczenia własne na podstawie tabel płac w okręgach gospodarczych I, II i III.
56 Adreßbuch für den Stadtkreis Köslin, Köslin 1939, s. 143.
57 Tamże, s. 327; G. Bronisch, Kreis Bütow, Stettin 1939, s. 47-52.

rozwoju miast w kontekście zmian ustawowych omawiane były w szerszym gronie z udziałem prezydenta rejencji koszalińskiej, przedstawicielami środowisk akademickich z Berlina i Greifswaldu oraz przedstawicielami instytucji administracji państwowej i samorządowej rejencji i prowincji pomorskiej na zamkniętych seminariach[58]. Nowe powiązania gospodarcze odzwierciedlały rzeczywiste stosunki gospodarcze jedynie w skali mikroregionalnej i rynków lokalnych wewnątrz prowincji, a nie w skali makroregionalnej w rynku regionalnym; w tym ostatnim przypadku władze administracyjne dążyły do zamknięcia wpływów gospodarczych poszczególnych ośrodków miejskich w granicach administracyjnych powiatu i rejencji. Prowincja pruska podzielona została wówczas na trzy obszary gospodarcze (Wirtschaftsgebiet): pierwszy (I), w skład którego wchodziły zarówno powiaty zachodnie prowincji pomorskiej jak i powiaty miejskie Greifswald, Stralsund i Szczecin; drugi (II), w skład którego weszły zarówno powiaty wchodzące w skład rejencji koszalińskiej, jak i szczecińskiej, bez wyraźnego powiązania funkcjonalnego pomiędzy nimi (powiaty: białogardzki, gryficki, gryfiński, kamieński, kołobrzesko-karliński, koszaliński, nowogardzki, reski, sławieński, słupski, szadzki (stargardzki) oraz Ückermünde) wraz z miastami na prawach powiatu: Kołobrzegiem, Koszalinem, Słupskiem i Stargardem Szczecińskim; trzeci (III) stworzony został z powiatów: bytowskiego, drawskiego, lęborskiego, miasteckiego i szczecineckiego[59]. Istniejący podział stanowił również podstawę do różnicowania dochodów robotników zatrudnionych w folwarkach w miastach prowincji pomorskiej; różnice pomiędzy płacami robotników szczecińskich a robotników bytowskich, drawskich czy miasteckich wynosiły od 18% do 23%[60]. Specyfika produkcji wybranych towarów oraz świadczenia specjalistycznych usług, jakie oferowano w Kołobrzegu, Koszalinie, a przede wszystkim w Słupsku umożliwiła rozszerzenie wpływów na sąsiednie rynki lokalne[61].

Sytuacja finansowa słupskiego samorządu miejskiego skomplikowała się w połowie lat 20. XX w. Dotychczasowe warunki współfinansowania szeregu inwestycji wspólnie z władzami Prus, prowincji pomorskiej czy rejencji uległy przeobrażeniom. Po 1923 r., jak i po 1929 r. zauważalny był brak zainteresowania aktywami, które nie przynosiły dochodu (przynosząc przez to stratę z tytułu

58 AP Szczecin, Wydział Powiatowy w Świdwinie (cyt. dalej: WP Świdwin), sygn. 44, zaproszenie na sympozjum z 2 IV 1927 r. (b.f.).
59 „AdPRK" z 13 VI 1936 r., s. 71.
60 Tamże i obliczenia własne na podstawie tabel płac w okręgach gospodarczych I, II i III.
61 Adreßbuch für den Stadtkreis Köslin…, s. 143.

nieużyteczności majątku trwałego), bądź same generowały straty. Działania te dotyczyły w równym stopniu wszystkich powyższych podmiotów, przy czym w najgorszym położeniu znalazły się samorządy miast, którym pozostawiono samym sobie rozwiązywanie skomplikowanych kwestii, a przez to niwelowanie powstałych strat. Gmina miejska w Słupsku broniła się przed tym, wskazując na prawne usytuowanie miasta jako całości, jak i jego organów, akcentując przede wszystkim „publiczno-prawny charakter stosunków gospodarczych, trwających obligatoryjnie albo dobrowolnie”[62].

Poprawy warunków mających wpływ na kształt budżetów magistrackich, jak i landratur z pewnością nie przyniosły reformy administracji terenowej i samorządowej. W kwietniu 1919 r. Ministerstwo Finansów Prus oznajmiło prezydentom rejencji, iż władze pruskie przymierzają się do likwidacji okręgów dworskich. Przyczyną takiego podejścia władz państwowych stały się trudności w utrzymaniu administracji specjalnej oraz wyodrębnionych jednostek administracyjnych, nad którymi kierownictwo sprawowała własność ziemska. Zwrócono również uwagę na konieczność likwidacji okręgów dworskich leżących w pobliżu miast, w tym Słupska, gdyż dalsze tolerowanie dotychczasowego stanu rzeczy nie pozwala miastom na ekspansje terytorialną i dalszy rozwój[63]. W rejencji koszalińskiej rozpoczęto likwidować okręgi dworskie stopniowo po 1919 r. Prace nad tym poprzedzały zmiany w rejestracji stanu w katastrze pruskim, zmiana w podstawie opodatkowania, a następnie włączenie okręgu do określonej jednostki terytorialnej (gminy miejskiej bądź wiejskiej)[64]. Działanie to, obok właścicieli majątków rolniczych, krytykowali również przedstawiciele konsystorium ewangelickiego prowincji pomorskiej w Szczecinie z powodu zagrożonej utraty dóbr. Konsystorz zarzucił landratom w prowincji, iż decyzje o likwidacji autonomii administracyjnej majątków stanowiących własność Kościoła ewangelickiego odbywa się niezgodnie z prawem i bez porozumienia z gminnymi radami kościelnymi[65]. Również i właściciele ziemscy sami wystosowywali protesty do różnych instytucji samorządowych i państwowych[66].

62 AP Koszalin, RK, sygn. 4084, „Selbstverwaltungsangelegenheiten § 66 und der ihr auf Grund der Gesetze zur Ausführung § 1“ (b.f., b.d.).
63 AP Szczecin, WP Świdwin, sygn. 48, okólnik ministra finansów Prus do prezydentów rejencji z 9 IV 1919 r. (b.f.).
64 AP Szczecin, WP Świdwin, sygn. 48, pismo landrata komisarycznego w Świdwinie do Pruskiego Urzędu Katastralnego w Świdwinie i prezydenta rejencji w Koszalinie z 29 VII 1919 r. (b.f.).
65 AP Szczecin, WP Świdwin, sygn. 48, pismo konsystorza ewangelickiego prowincji pomorskiej w Szczecinie do landrata w Świdwinie z 5 VIII 1919 r. (b.f.).
66 AP Szczecin, WP Świdwin, sygn. 48, skarga skierowana do „Pommersche Bauanstalt” w Szczecinie z II 1929 r. (bez daty dziennej, b.f.).

Rozwiązanie tzw. okręgów dworskich (Hofbezirke) w 1928 r., mające dotąd charakter sporadyczny i jednostkowy w odniesieniu do gospodarstw rolnych zlokalizowanych głównie na wsi, zaburzyło płynność finansową i budżety tych gmin miejskich, które zmuszone zostały przyjąć we własne granice terytoria wraz z ich zobowiązaniami finansowymi, ale także z ich bieżącymi problemami nie tylko natury finansowej. Okręgi dworskie, stanowiące dotąd przede wszystkim nie powiązane funkcjonalnie z gminami miejskimi obszary często o historycznym znaczeniu, stały się przyczyną szeregu trudności organizacyjnych, związanych z aneksją nieruchomości (głównie stanowiły ją zamki, pałace, dwory bądź kompleksy zespołów domenalnych, tzw. Amty, będące anachroniczną spuścizną po dawnych strukturach administracyjnych). Z drugiej zaś strony część władz miejskich widziała we włączeniu dawnych obszarów dworskich możliwość pokrywania niedoborów w kasie miejskiej; to jednakże było uzależnione od ogólnego stanu finansowego okręgu dworskiego podlegającego likwidacji.

Zdecydowanie więcej problemów niż korzyści niosła ze sobą likwidacja okręgów dworskich. Magistrat w Słupsku czyniły już od 1918 r. starania o likwidację okręgów dworskich, które rodziły trudności związane np. z utrzymaniem czystości w enklawach wiejskich, stanowiących własność miasta. Trudności w osiągnięciu porozumienia w tej materii wynikały głównie z faktu występowania licznych enklaw okręgów dworskich wewnątrz substancji budowlanej miasta lub objęciem enklawą zbiorników wodnych przyległych do zabudowy miejskiej[67]. W ostatniej kolejności, zgodnie z ustawą z 27 grudnia 1927 r., w 1928 r. zlikwidowany został okręg dworski Płaszewko i włączony do Słupska)[68].

Likwidacja okręgów dworskich stała się, naturalnie przedmiotem ostrych sporów pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami ich pozostawienia. Administratorzy i właściciele majątków dworskich zarzucali prezydentowi rejencji koszalińskiej sprzyjanie interesom Słupska. Rozwiązanie przestarzałych w swojej funkcji jednostek administracyjnych, a przede wszystkim ich formalne podporządkowanie gminom

67 AP Koszalin, RK, sygn. 4290, pismo landrata w Drawsku Pomorskim do magistratu w Kaliszu Pomorskim z 8 X 1918 r. (b.f.).

68 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 127, wykaz zlikwidowanych okręgów dworskich w powiecie słupskim z 11 IX 1928 r., f. 1-4; „Sonderamtsblatt der AdPRK" z 28 IX 1928 r., s. 1-20; „1. Sonderblatt zu Stück 40 des Amtsblattes der AdPRK" z 6 X 1928 r., s. 146; „2. Sonderblatt zu Stück 40 des Amtsblattes der AdPRK" z 6 X 1928 r., s. 1-3; „Sonderblatt AdPRK" z 20 X 1928 r., s. 1; „Ostsee-Zeitung" z 24 I 1928 r.; „Pommersche Tagespost" z 24 I 1928 r.; „Der Hinterpommer" z 1 III 1928 r.; J. Lindmajer, Miasto i powiat Świdwin w latach 1919-1932, „Rocznik Koszaliński" 1967, nr 3, s. 187-188; H. Fenske, Die Verwaltung..., s. 64.

miejskim stało się przyczyną ostrej polemiki na łamach m.in. słupskiej prasy. Była ona tym ostrzejsza, im w większym stopniu dotyczyła własności ziemskiej bądź dawnej własności rycerskiej i w swojej konsekwencji prowadziła do administracyjnego rozbicia i nietykalności dóbr rodowych. Administratorzy majątków zabierali głos w debacie nad przyszłością majątków dworskich, wyrażali mniej lub bardziej uzasadnione obawy w kwestii zrównania terytoriów stanowiących odrębne jednostki administracyjne nie tylko z gminami miejskimi, ale i wiejskimi. Samorząd Słupska odbierał natomiast napastliwe felietony prasowe jako atak na praworządność państwa pruskiego. Redakcja rejencyjnej „Kösliner Zeitung" dopytywała się, czy rozwiązanie okręgów dworskich ma być postępem tym bardziej, że spór o ich utrzymanie bądź likwidację już od 1927 r., to jest od chwili rozpętania akcji propagandowej przeciwko nim, przybrał postać sporu politycznego. Tak więc atmosfera towarzysząca likwidacji okręgów dworskich, podżegana przez prawicową prasę lokalną jedynie przyczyniła się do zagrożenia gmin miejskich tym, czym w przyszłości mogłoby zagrozić finansom miast, a co wiązałoby się z przejęciem zobowiązań finansowych ze zlikwidowanych okręgów dworskich[69]. Jeszcze w 1927 r. w Szczecinku, w hotelu „Preußisches Hof" doszło do spotkania członków związku gmin pomorskich, którzy potępili sposób rozwiązania okręgów dworskich i włączania ich do sąsiednich gmin, co skutkowało znacznym obciążeniem finansowym tychże. Identyczny niepokój wyrazili członkowie związku gmin pomorskich w Słupsku, którzy wyrazili zaniepokojenie z tendencji rozrostu własności Słupska w przypadku likwidacji okręgu dworskiego w Łosinie, a także przedstawiciele tego związku w Koszalinie[70]. Podniesiono również głosy o zrzucaniu obowiązków państwa na samorządy w związku z przejęciem zadłużeń przez gminy i powiaty[71].

W 1918 r. nastąpiła reforma prawa podatkowego w Prusach, która radykalnie zmieniła kierunki działalności gmin miejskich. Jej zasadniczym założeniem było scedowanie z władz miejskich i powiatowych prawa do egzekucji podatków na rzecz państwa pruskiego, zaś w zamian zapewniono prawo do utrzymania określonych

69 AP Koszalin, RK, sygn. 4101, pismo zarządcy dworu w Janikowie k./Drawska Pomorskiego do prezydenta rejencji w Koszalinie z 7 III 1928 r. (b.f.); „Die Landgemeinde. Zeitschrift der Landgemeinden" z 10 I 1928 r.; „Kösliner Zeitung" z 12 I 1928 r.; „Pommersche Zeitung" z 12 I 1928 r.; „Pommersche Tagespost" z 17 I 1928 r.; „Dramburger Kreiszeitung" z 24 III 1928 r.; „Voßische Zeitung" z 12 V 1928 r.

70 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 125, pismo Prowincjonalnego Związku Gmin powiatu słupskiego do nadprezydenta prowincji w Szczecinie z 2 II 1928 r., f. 83-84; „Pommersche Tagespost" z 8 VII, 13 IX 1928 i 24 II 1929 r.; „Kösliner Zeitung" z 11 IX 1928 r.

71 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 125, postanowienie Prowincjonalnego Związku Gmin w Powiecie Szczecineckim z 14 XII 1927 r., f. 29-30; „Neustettiner Zeitung" z 15 XII 1927 r.

podatków lokalnych. Ujednolicono tym samym stawki podatkowe w ramach Prus, które do 1918 r. kształtowane były dowolnie przez gminy miejskie (ustawodawca określał jedynie górne progi podatkowe dla określonych grup miast, uwzględniających jedynie liczbę mieszkańców)[72]. Po przegranej przez Niemcy wojnie na samorządy miejskie spadły koszty związane z udzielaniem pomocy materialnej obywatelom, którzy utracili pracę. Należy również mieć na uwadze fakt finansowania przez wybrane władze miejskie organizacji o charakterze wojskowym bądź politycznym, których działalność jedynie utrudniała prace nad zbilansowaniem wpływów i wydatków w budżetach (szczególnie w Słupsku). Rada Robotniczo-Żołnierska w Słupsku sugerowała tamtejszemu magistratowi powołanie Straży Mieszczańskiej (Bürgerwehr) w mieście celem zwalczania tzw. „kwestii polskiej" („zur Bekämpfung der Polenfrage") poprzez aktywne formacje wojskowe. Rada miała dysponować na to określonymi środkami[73]. Nadburmistrz Słupska Zielke chętnie przystał na powyższą propozycję upatrując w niej nie tyle obronę przed „kwestią polską", ile przed dewastacją mienia komunalnego i budynków należących do miasta (magazynów, obiektów budownictwa publicznego itp.)[74]. Przedstawiciele władz miejskich Słupska nie potrafili również wskazać na źródło finansowania rad robotniczo-żołnierskich czy podobnych temu organizacji pomimo zapowiedzi utworzenia przez Ministerstwo Finansów Prus specjalnego ku temu funduszu państwowego[75].

Wprowadzenie reformy samorządowej w 1919 r. umożliwiało również osiąganie większego dochodu przedsiębiorstwom podległym słupskiemu magistratowi (rzeźnia, gazownia, rozdzielnia energii elektrycznej, tramwaje miejskie), co w znacznym stopniu pozwalało na odciążenie budżetu miasta i niesubwencjonowanie miejskich przedsiębiorstw. Dochody własne, prowadzące do przewagi w budżetach nad wydatkami, a więc generujące zysk, wypracowywane były już tylko w latach 1918-1919. Zaistniała również możliwość wprowadzenia podatków od usług i towarów, które nie były związane z zaspokajaniem podstawowych potrzeb ludności. Z początkiem lat 20. XX w. niekontrolowany spadek wartości marki

72 AP Koszalin, RK, sygn. 4138, „Bericht über die Verwaltung und Stand der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Schlawe für das Geschäftsjahr 1924", s. 33.
73 AP Koszalin, Arbeiter und Bauernrat (teczka bez ewidencji, cyt. dalej: AuB), pismo Rady Robotniczo-Żołnierskiej w Słupsku do magistratu w Słupsku z 13 I 1919 r. (b.f.).
74 AP Koszalin, AuB, umowa pomiędzy nadburmistrzem Słupska i Radą Robotniczo-Żołnierską w Słupsku (tekst powielony) z I 1919 r. (b.f.); Z. Szultka, Stosunki polityczne na ziemi słupskiej (listopad 1918 – luty 1920), „Rocznik Koszaliński" 1972, nr 10, s. 90-93.
75 AP Koszalin, AuB, okólnik ministra finansów Prus z 9 XII 1918 r. (b.f.).

doprowadził do zachwiania równowagi budżetowej kilku przedsiębiorstw podległych gminie miejskiej w Słupsku[76]. Nie stanowiło to jednak podstawy do utrzymania równowagi budżetowej ze względu na wzrastające koszty utrzymania, wskutek czego władze miasta zrywały dotychczasowe porozumienia z zakładami miejskimi i ich pracownikami na świadczenie pakietu usług socjalnych (przede wszystkim zapewnienie mieszkania socjalnego, wyżywienia itp.) po uprzednio wykonanej analizie stanu finansów. Stało się jasne, że koszty te, jeśli tylko dotąd były ponoszone przez władze Słupska, nawet w odniesieniu do władz powiatowych, rejencyjnych, prowincjonalnych czy państwowych, odtąd musiały być obniżane poprzez próby przerzucenia finansowania utrzymania pracowników instytucji państwowych czy w ogóle samorządowych na barki państwa bądź lokalnego samorządu na szczeblu powiatu i rejencji. Z drugiej zaś strony władze samorządowe Słupska zwracały się do prezydium rejencji koszalińskiej z wnioskami o pokrycie kosztów związanych z utrzymaniem dróg dojazdowych i ciągów pieszych w pobliżu posesji i obiektów należących do władz powiatowych. Kierowano nawet takie wnioski, które rocznie nie przekraczały kilku lub kilkunastu marek[77].

Potrzeby gmin miejskich, w tym Słupska, związane z koniecznością budowy nowych mieszkań socjalnych względnie adaptacją istniejących budynków, były rozwiązywane w różnoraki sposób, w tym przez zakup działek budowlanych od osób prywatnych w celu rozbiórki istniejących nieruchomości, a następnie wybudowanie ich na nowo. Gminy miejskie ponosiły koszty związane z ewentualnym przewozem tańszych materiałów budowlanych, których nie udało się ponownie wykorzystać; te sprowadzane były z Piły. W 1919 r. władze miasta pokrywały z własnych środków koszt przewozu do Słupska, a także koszt skorzystania z usług osoby, która pilnowała materiałów budowlanych na miejscu składowania przed kradzieżą[78]. Władze Słupska musiały zabezpieczyć finanse na sprowadzenie materiałów budowlanych we własnym zakresie, przy czym fundusze nie pochodziły z zapisów budżetowych na rok 1919, lecz z pożyczek, jakie gmina miejska musiała zaciągnąć w miejscowej miejskiej kasie oszczędności. Zobowiązania z tego tytułu obciążyły

76 „Kolberger Volkszeitung” z 4 III 1918 r.
77 AP Koszalin, RK, sygn. 15052, wniosek urzędu miejskiego w Darłowie o zwrot kosztów za roczne utrzymanie ciągów komunikacyjnych do urzędu skarbowego (na zamku) do prezydenta rejencji w Koszalinie z 2 VIII 1919 r. (b.f.).
78 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, odpis propozycji budżetowej kosztów przywozu materiałów budowlanych z Piły do Słupska z 20 IX 1919 r., f. 9-10.

budżet Słupska na kilkanaście lat[79]. Zdarzały się ponadto problemy z egzekucją zobowiązań władz powiatowych posiadających działki budowlane bądź inną własność w granicach miast, tym bardziej, że same władze powiatowe nie posiadały środków finansowych, albo były to środki niewystarczające[80], tym bardziej, że w zakresie finansowania bądź dofinansowania podmiotów publicznych z funduszy miasta znajdowały się m.in.: szkolnictwo podstawowe (6) i średnie (3), szkolnictwo specjalistyczne (1; Szkoła Lessinga – szkoła córek), szkolnictwo zawodowe (4), biblioteka miejska, muzeum, schronisko młodzieżowe z funkcją domu kultury dla młodzieży, obiekty sportowe, zakłady miejskie (tramwaje, gazownia, energetyka i wydział wodno-kanalizacyjny), a przede wszystkim zadania z zakresu opieki społecznej i szpitalnictwa otwartego i zamkniętego. Te ostatnie, zarówno w XV-XIX w., jak i w kryzysowych latach 1919-1933 przybierały postać deputatów dla osób chorych, pozostających bez pracy czy bezdomnych[81].

Struktura wydatków magistratów była pochodną przyjętej organizacji władz miejskich. Z reguły istniały w miastach identyczne struktury organizacyjne, które jedynie w Kołobrzegu, Koszalinie i Słupsku doczekały się rozbudowy. W Słupsku, podobnie jak w Kołobrzegu i Koszalinie, fundusze rozdysponowywane były w oparciu o organizację urzędu miejskiego i przedstawiały się następująco (na przykładzie najbardziej rozbudowanej struktury organizacyjnej urzędu miejskiego w Słupsku): Wydział I: Administracja ogólna, Wydział II: Policja, Wydział III: Szkolnictwo, Wydział IV: Administracja budowlana, Wydział V: Opieka społeczna, Wydział VI: Administracja państwowa (w tym Urzędy Stanu Cywilnego), Wydział VII: Gospodarczy (rzeźnia), Wydział VIII: Straż pożarna, Wydział IX: Administracja terenami zielonymi, Wydział X: Administracja skarbowa, Wydział XI: Miejska Kasa Oszczędności, Wydział XII: Administracja podatkowa, Wydział XIII: Wydatki pozabudżetowe, Wydział XIV: Fundacje[82]. W latach 1918-1919 wszelkie inwestycje komunalne, prowadzone przez władze miejskie obciążały budżet miast w znacznym stopniu, gdyż państwo pruskie zaniechało dalszego subwencjonowania inwestycji, jak miało to miejsce jeszcze

79 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, plan spłaty zadłużenia kredytu na zakup i montaż drewnianych baraków z 8 X 1919 r., f. 11-12.

80 AP Szczecin, Wydział Powiatowy w Drawsku Pomorskim, sygn. 51, Kreishaushaltsplan des Landkreises Stolp i. Pom. für das Rechnungsjahr 1928 (druk inserowany, przesłany do wydziału powiatowego w Drawsku Pomorskim w celu porównania rozwiązań księgowych i prawnych stosowanych w landraturze w Drawsku Pomorskim i Słupsku), f. 113-122.

81 K.H. Pagel, Stolp in Pommern…, s. 141-144.

82 AP Słupsk, AmS, sygn. 846, f. 5-50; Haushaltsplan der Stadt Stolp für das Rechnungsjahr 1935, s. 6.

przed 1917 r. W wybranych przypadkach subwencje te sprowadzały się do pożyczek, ograniczonych do wartości jednej piątej inwestycji i oprocentowanych pięcioma punktami[83]. Sytuacja w 1920 r. nie przedstawiała się lepiej, gdyż pruskie Ministerstwo Finansów pomimo obietnic po prostu nie przekazywało obiecanych wcześniej pieniędzy na konta samorządów miejskich[84].

Władze Słupska poszukiwały tańszych rozwiązań kredytowych, które mogłyby posłużyć do zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych. W latach 20. XX w. zabezpieczenie finansów na adaptację budynków na cele mieszkaniowe odbywało się nadal w oparciu o pożyczki udzielane przez miejscową kasę oszczędności. W początku 1921 r. władze miasta poszukiwały innych możliwości odciążenia budżetu miasta wysokimi odsetkami kasy miejskiej i rozpoczęły rozmowę z pożyczkodawcami ze Szczecina, a przede wszystkim z Kasą Poręczeniową w Szczecinie (Girozentralle Pommern)[85]. Gdy rozmowy z tamtejszą placówką nie doszły do skutku, władze Słupska rozpoczęły poszukiwanie pożyczkodawców wśród miejskich i powiatowych kas oszczędności Berlina, Gryfic, Kołobrzegu, Koszalina, Miastka, Pyrzyc i Szczecina. Kasy te odmawiały kredytowania Słupskowi na warunkach, jakie słupski magistrat tego by sobie życzył, lecz na nieznacznie wyższym oprocentowaniu[86]. Sporadyczne odmowy argumentowano identycznymi trudnościami finansowymi, jakie wystąpiły w Słupsku[87]. Po przeanalizowaniu korzyści magistratu słupskiego oraz powiatowej kasy oszczędności w Miastku zawarto umowę o pożyczce dla Słupska, nieodbiegającej w swoich uwarunkowaniach od propozycji innych potencjalnych pożyczkodawców[88]. Z tych pieniędzy sfinansowano budowę osiedla mieszkaniowego

83 AP Słupsk, AmS, sygn. 256, pismo ministra handlu i przemysłu w Berlinie do prezydenta rejencji w Koszalinie z 1 X 1919 r., f. 50.
84 AP Słupsk, AmS, sygn. 256, pismo prezydenta rejencji w Koszalinie do landratów oraz burmistrzów i nadburmistrzów miast rejencji koszalińskiej z 18 III 1920 r., f. 65.
85 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, pismo dyrekcji „Girozentralle Pommern" w Szczecinie do magistratu w Słupsku z 14 II 1921 r., f. 2.
86 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, pismo Miejskiej Kasy Oszczędności w Kołobrzegu do magistratu w Słupsku z 1 III 1921 r., f. 5; pismo Powiatowej Kasy Oszczędności w Miastku do magistratu w Słupsku z 2 III 1921 r., f. 6; pismo Miejskiej Kasy Oszczędności w Szczecinie do magistratu w Słupsku z 4 I 1922 r., f. 30; pismo magistratu w Słupsku do Powiatowej Kasy Oszczędności w Gryficach z 23 VII 1921 r., f. 9; pismo Miejskiej Kasy Oszczędności w Koszalinie do magistratu w Słupsku z 4 VIII 1921 r., f. 12; pismo Powiatowej Kasy Oszczędności w Pyrzycach do magistratu w Słupsku z 3 VIII 1921 r., f. 13; pismo „Deutscher Zentral-Giroverband" w Berlinie do magistratu w Słupsku z 8 VII 1921 r., f. 14a.
87 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, pismo Powiatowej Kasy Oszczędności w Miastku do magistratu w Słupsku z 14 III 1921 r., f. 8.
88 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, umowa pomiędzy magistratem w Słupsku a Powiatową Kasą Oszczędności w Miastku z 21 III 1921 r., f. 45.

przy obecnej ul. Szczecińskiej (Schlawerstraße)[89]. Podobne rozmowy prowadzone były z Miejską Kasą Oszczędności (Stadtsparkasse) w Darłowie, która jednak odmówiła finansowania potrzeb gminy miejskiej Słupska pomimo zaawansowanych rozmów, a nawet podpisanej umowy[90]. Po żmudnych negocjacjach władze Słupska otrzymały pożyczkę na warunkach zaproponowanych przez Powiatową Kasę Oszczędności (Kreissparkasse) w Koszalinie[91].

Władze państwowe, by uspokoić sytuację, wprowadziły 7 grudnia 1921 r. ustawę o pomocy i zapobieganiu pauperyzacji, jednakże w praktyce władze Słupska, zmuszone odtąd do udzielania większej pomocy materialnej, zostały nadal pozostawione z problemem same sobie, gdyż poza deklaracją udzielenia pomocy państwo pruskie nie uczyniło niczego więcej. Pomoc, jaką zadeklarowało ograniczono ustawowo do 80% całości środków przeznaczonych na wypłatę bezzwrotnych zasiłków, zaś pozostałe 20% miały wygospodarować samorządy miejskie. Na konta miejskich bądź powiatowych kas oszczędności pieniądze trafiły dopiero w 1922 r., tak więc nadwerężono możliwości płatnicze miast w zakresie pomocy finansowej swoim obywatelom. Możliwość ubiegania się o specjalne dotacje pomocowe, jakie oferował rząd Prus samorządom w praktyce uzależniła pomoc najuboższym od finansów państwowych. Władze poszczególnych miast rejencji zwracały się z prośbą o pieniądze do Ministerstwa Finansów Prus średnio raz w miesiącu. Jak przyznały władze rejencji koszalińskiej, pośredniczące w procedurze wypłaty środków pomocowych miastom z własnego okręgu, pomoc państwowa stała się efektywną dopiero w 1923 r., choć nagły spadek wartości marki oraz wprowadzenie równoległej waluty (marki w złocie) całkowicie rozregulowało finanse miast, których siła nabywcza oparta została na bezwartościowej walucie o wielkich nominałach[92].

Nie bez znaczenia był fakt, iż w końcu 1918 i na początku 1919 r. wiele decyzji o znaczeniu gospodarczym podejmowano w oparciu o decyzje rad mieszczańskich (Bürgerbund). Pomimo deklaracji rad, iż podejmowane będą decyzje o charakterze

89 AP Słupsk, AmS, sygn. 268, odpis poufny posiedzenia magistratu w Słupsku z 14 IV 1920 r., f. 46.
90 AP Słupsk, AmS, sygn. 304, odpis posiedzenia magistratu w Słupsku z 24 III 1921 r., f. 5; pismo Miejskiej Kasy Oszczędności w Darłowie do magistratu w Słupsku z 19 XII 1923 r., f. 39; list zadłużeniowy magistratu w Słupsku z 13 V 1921 r., f. 49.
91 AP Słupsk, AmS, sygn. 311, pismo Powiatowej Kasy Oszczędności w Koszalinie do magistratu w Słupsku z 18 VIII 1921 r., f. 15 i z 9 IX 1921 r., f. 19.
92 AP Koszalin, RK, sygn. 2954, pismo prezydenta rejencji w Koszalinie do kasy rejencyjnej w Koszalinie z 5 VI 1932 r., f. 30; pisma magistratu w Koszalinie do prezydenta rejencji w Koszalinie z 28 VIII, 12 i 27 IX 1923 r., f. 108, 179, 210; W. Kloeber, Vom Weltkrieg zum nationalsozialistischen Reich. Deutsche Geschichte 1914-1936, München-Berlin 1937, s. 102.

politycznym, wiele z tych decyzji miało charakter gospodarczy i skutkowało obciążeniem budżetów miejskich. Znalazło to odzwierciedlenie w składzie rady miejskiej Słupska w której zasiedli członkowie rad mieszczańskich, mający niekorzystny wpływ na dalsze, postępujące zadłużenie gmin miejskich[93].

Kondycja gospodarcza gminy miejskiej w Słupsku uległa drastycznemu pogorszeniu z chwilą destabilizacji marki w 1923 r. Z jednej strony instytucje kredytujące działalność magistratu słupskiego domagały się natychmiastowego zwrotu pożyczonych pieniędzy w obawie przed ich dewaluacją w przyszłości, z drugiej zaś nadal należało zabezpieczać kwoty w latach budżetowych, a następnie w kolejnych latach budżetowych dokonywać stosownych zmian w budżetach. Magistrat odeszedł tym samym od planowania budżetowego ograniczając się w praktyce do sprawozdawczości z wykonania planu finansowego. Doprowadziło to również do spadku liczby nowych inwestycji. Posiadane środki nie wystarczały na bieżące potrzeby związane m.in. z uposażeniem dla urzędników miejskich[94]. W korespondencji pomiędzy magistratem w Słupsku a Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Prus rozważano wspomożenie budżetu Słupska zwrotną subwencją, która skutkowała skierowaniem na konto miejscowej kasy miejskiej w 1923 r. 400 mld marek oraz,
w tym samym roku kolejnych 600 mld marek oraz 1,2 bln marek[95]. Kwoty te władze Słupska przeznaczyły na pokrycie bieżących wydatków[96].

Ministerstwo Finansów udzieliło więc pomocy władzom Słupska w kilku etapach rozłożonych w edycjach. Celem pomocy było zagwarantowanie płynności finansowej w newralgicznych punktach budżetowych gmin miejskich, w tym przede wszystkim na bieżące utrzymanie miejskiej infrastruktury oraz na wypłatę wynagrodzeń dla urzędników magistrackich. O środki, na wniosek władz Słupska, ubiegać mógł się prezydent rejencji, który jednocześnie pośredniczył w ustaleniach pomiędzy Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a zainteresowaną gminą miejską. Kwestie związane z przekazaniem pieniędzy spoczywały na kasach oszczędności,

93 Cartsburg, Neustettin im Weltkrieg. Kriegschronik der Stadt Neustettin, [Neustettin] 1919, s. 419.
94 AP Słupsk, AmS, sygn. 374, pismo magistratu w Słupsku do ministra spraw wewnętrznych Prus w Berlinie z 26 IX 1923 r., f. 28-29.
95 AP Słupsk, AmS, sygn. 374, pismo ministra spraw wewnętrznych Prus w Berlinie do magistratu w Słupsku z 27 IX 1923 r., f. 31; pismo Państwowego Banku Pruskiego w Berlinie do magistratu w Słupsku z 28 IX 1923 r., f. 33; pismo prezydenta rejencji w Koszalinie do magistratu w Słupsku z 11 X 1923 r., f. 52; pismo Państwowego Banku Pruskiego w Berlinie do magistratu w Słupsku z 19 XI 1923 r., f. 77.
96 AP Słupsk, AmS, sygn. 374, pismo magistratu w Słupsku do rady miejskiej w Słupsku z 26 X 1923 r., f. 39.

które miały obowiązek właściwego ich zabezpieczenia wraz z dopilnowaniem procedury poprawności naliczania odsetek na warunkach odmiennych, niż dotychczas stosowane[97]. W październiku 1923 r. prezydent rejencji koszalińskiej otrzymał 17,2 bln marek, którą mógł rozdzielić pomiędzy magistraty mające problemy z utrzymaniem płynności finansowej w budżetach. Pomoc tę ograniczono jednakże do określonych grup społecznych: urzędników niezależnie od stopnia oraz ich rodzin, emerytów
i rencistów (uzależniając to od uzyskiwanych dochodów) oraz bezrobotnych zarówno w celu zapewniania im dorywczej pracy, jak i zabezpieczenia zagwarantowanych praw socjalnych. Przewidywano również pomoc w zakupie podstawowych środków do życia, a także pomoc kredytową w zakupie opału. Dofinansować można było również działalność kulturalną, jeśli tylko instytucja znajdowała się w jakimkolwiek powiązaniu z gminą miejską[98].

Nie oznacza to jednakże, iż dało się utrzymać racjonalne wykorzystanie finansów miejskich, którymi magistraty dysponowały. Coraz trudniej, zwłaszcza po 1923 r. było utrzymać stabilność w rozdysponowaniu środków, jakimi dysponowały władze miast. Zachwiana została stabilność w utrzymaniu i rozliczaniu dotacji władz prowincjonalnych w zakresie utrzymania zobowiązań fiskalnych wobec państwa pruskiego, a następnie wobec zadań, jakie statutowo miała realizować policja budowlana. W największych miastach rejencji powyższe problemy były łatwiejsze do przezwyciężenia, w małych zaś rozregulowano przez to płynność finansową. Władze państwowe zaczęły stosować coraz ostrzejsze kryteria udzielania pomocy finansowej, tak więc władze prowincji pomorskiej starały się przynajmniej częściowo pomóc kasom miejskim w miarę możliwości finansowych. Należy jednakże zaznaczyć, że pomoc ta udzielana była przede wszystkim landraturom, które były odpowiedzialne za podział pieniędzy pomiędzy beneficjentów na wsi i w podległych sobie miastach. Takie przyjęte rozwiązanie gwarantowało częściowe zaspokojenie potrzeb socjalnych
i stosowane było do końca lat 20. XX w.[99]. Z drugiej zaś strony rady miejskie podejmowały wątpliwe w swojej zasadności decyzje w zakresie uczestnictwa (a przez to subwencjonowania) w różnego rodzaju organizacjach i stowarzyszeniach.

97 AP Słupsk, AmS, sygn. 374, pismo ministra spraw wewnętrznych Prus w Berlinie do prezydenta rejencji w Koszalinie z 29 IX 1923 r., f. 47.
98 AP Słupsk, AmS, sygn. 374, pismo ministra spraw wewnętrznych Prus w Berlinie do prezydenta rejencji w Koszalinie z 14 X 1923 r., f. 67-70.
99 „AdPRK" z 10 X 1925 r., s. 193, 20 XI 1926 r., s. 152 i 13 VIII 1927 r., s. 113.

Spośród wszystkich miast rejencji koszalińskiej, jedynie władze Kołobrzegu, Koszalina i Słupska mogły wykorzystać środki pomocowe poza tymi, które kierowane były do miast ze strony władz państwowych i prowincjonalnych. Od początku lat 30. XX w. dzieci uczęszczające do szkół mogły liczyć na stypendia socjalne pod warunkiem, że miesięczny dochód ich rodziców nie przekraczał 40 marek. Wypłatę tych świadczeń prowadził wydział do spraw wyznań i szkolnictwa rejencji koszalińskiej. Przyjęto, że pomocą objęte zostaną również osoby samotne (tej kategorii osób przyznawano w 1930 r. po 45 marek miesięcznie w postaci renty socjalnej i 34 marek w postaci dodatkowego świadczenia zapomogowego) i bezdzietne małżeństwa (renta socjalna dla tej kategorii osób wyniosła 67,50 marek z możliwością przyznania dodatkowej zapomogi w wysokości 51 marek)[100].

Prezydent rejencji koszalińskiej posiadał możliwość podziału środków z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które mógł przydzielić m.in. Słupskowi w celu wykorzystania środków na budowę nowych mieszkań. Problem, jaki stanowiło wykorzystanie tych funduszy przez władze Słupska polegał na obciążeniu ich odsetkami, które miało pokrywać miasto; pieniędzy na ten cel w budżecie Słupska nie było. Taką również obawą podzielił się prezydent rejencji koszalińskiej z władzami Słupska, co doprowadziło do niepełnego wykorzystania przeznaczonych na ten cel funduszy, a także na poszukiwania innych, niepewnych co do finansowania źródeł. Nie uwzględniano ponadto kosztów związanych z przygotowaniem terenów pod budowę, jak i wykorzystania osób pozostających bez pracy, a których należałoby wykorzystać do prac ziemnych na okres nie krótszy niż trzy miesiące[101]. Przykładowo, budowę osiedla przy płycie lądowiska w Słupsku prowadzono więc w oparciu o fundusze kilku pożyczkodawców o różnym stopniu kredytowania i oprocentowania[102]. W końcu lat 20. XX w. tak realizowane przez władze miejskie budżety stały się przyczyną znacznego zadłużenia. Do najbardziej zadłużonych spośród rejencji koszalińskiej należał właśnie Słupsk, którego zła sytuacja finansowa była na bieżąco monitorowana przez pruskie Ministerstwo Finansów[103].

Tabela 14.

100 AP Koszalin, RK, sygn. 1049, zestawienie świadczeń pomocowych według stanu na 1 VII 1930 r., f. 12; sygn. 7197, treść pisma do opublikowania w „Amtliches Schulblatt der Preußischen Regierung zu Köslin" z 9 X 1931 r., 602-604.

101 AP Słupsk, AmS, sygn. 311, odpis posiedzenia rady miejskiej w Słupsku z 15 VI 1921 r., f. 1-2.

102 AP Słupsk, AmS, sygn. 311, poufny odpis posiedzenia rady miejskiej w Słupsku z 29 VI 1921 r., f. 7.

103 AP Słupsk, AmS, sygn. 444, tabele statystyczne zadłużenia gminy miejskiej w Słupsku z lat 1928-1937, passim.

Liczba oddanych mieszkań w Słupsku w latach 1919-1940

Rok	Liczba oddanych mieszkań
1919	38
1920	149
1921	70
1922	109
1923	67
1924	112
1925	129
1926	180
1927	388
1928	b.d.
1929	282
1930	280
1931	163
1932	103
1933	146
1934	212
1935	389
1936	422
1937	320
1938	389
1939	114
1940	55

Ź r ó d ł o: K.H. Pagel, Stolp in Pommern…, s. 134.

W październiku 1930 r. Ministerstwo Finansów Prus rozpoczęło nabór wniosków o dotacje w ramach „Pomocy dla Wschodu", zgodnie z ustawą o „pomocy zubożonym terenom wschodnim" („Gesetz über Hilfsmaßnahmen für die notleidenenen Gebiete des Ostens") z 26 lipca 1930 r. i 31 marca 1931 r. Koszalin stał się siedzibą placówki koordynującej działania podmiotów gospodarczych prowincji pomorskiej, korzystających z funduszy „Pomocy dla Wschodu" (siedzibę następnie przeniesiono do Szczecina)[104]. Pomoc ta miała być udzielana tym przedsiębiorstwom, które funkcjonowały w branżach przemysłu drzewnego, rolnictwie, hodowli i rybołówstwie. Ograniczona była wyłącznie do powiatu bytowskiego, lęborskiego, miasteckiego, słupskiego oraz powiatu miejskiego Słupsk, a ponadto na identycznych warunkach ograniczono ją do powiatu człuchowskiego i wałeckiego w Prowincji Marchia Graniczna Poznań – Prusy Zachodnie[105]. W Słupsku również ulokowano siedzibę nadzoru, wdrożenia i rozliczenia programu, przy czym komórka

104 C. Łuczak, Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1990, t. I: Druga Rzesza i republika weimarska, Poznań 2004, s. 133.
105 J. Lindmajer, Pod zaborem pruskim (1772-1939), [w:] Dzieje ziemi człuchowskiej, pod red. H. Rybickiego i Z. Zdrojewskiego, Poznań 1975, s. 119.

ta weszła w skład Izby Przemysłowo-Handlowej w Słupsku, zaś syndyk Izby otrzymał ze strony prezydenta Rzeszy uprawnienia do kierowania nią w ramach Izby. Słupska komórka nadzoru „Pomocy dla Wschodu" obejmowała swoją właściwością terytorialną także powiat człuchowski i złotowski w rejencji pilskiej[106]. W pierwszej kolejności pomoc ograniczała się do dopłat dla przedsiębiorstw, które zmuszone były ekspediować towary koleją, przy czym fundusze nie trafiały do producentów czy pośredników, lecz do przedsiębiorstw kolei wąskotorowych bądź dyrekcji kolei w Szczecinie. Dotacje celowe, które udzielano rok później miały niwelować finansowe trudności przedsiębiorców w zakresie ich fiskalnych zaległości wobec skarbu państwa. Ze środków tych planowano również pokryć zobowiązania finansowe wobec samorządu miejskiego z tytułu niezapłaconych lokalnych podatków. Przedsiębiorcy miast rejencji koszalińskiej mogli pokryć swoje zobowiązania, jeśli tylko posiadali pisemne wezwania i ponaglenia do opłacenia zaległych podatków. W nieco innej sytuacji znalazło się rzemiosło, które mogło korzystać z programu, ale na zasadzie zaciągania pożyczek[107]. W ramach funduszy „Pomocy dla Wschodu" można było pokryć również zobowiązania z tytułu niezapłaconych rachunków, listów dłużnych, weksli itp. pod warunkiem, że dłużnicy posiadali pisemny dowód wierzytelności. Pomoc ta polegała na zaciągnięciu niskooprocentowanego kredytu, zaś jego wysokość uzależniona była od rodzaju prowadzonego przedsiębiorstwa, a także od jego wielkości. Pożyczka udzielana była na 20 lub 30 lat, zaś jej oprocentowanie wynosiło 6%, ale tylko w pierwszych 10 latach spłat. Nabór wniosków planowano zakończyć 28 lutego 1930 r.[108]. Okazało się jednak, że ze względu na specyficzne uwarunkowania gospodarcze, przedsiębiorcy rejencji koszalińskiej mieli możliwość wystąpienia w nowym naborze wniosków na dotację (na identycznych jak powyżej przedstawionych warunkach), jeśli tylko właściwy terytorialnie landrat ogłosił nowy nabór na wnioski. Przeszkodą znacznie utrudniającą wykorzystanie dodatkowych funduszy był krótki termin sporządzenia wniosków i dostarczenia ich do landratur. Znacznym utrudnieniem stała się również niekorzystna dla podmiotów gospodarczych polityka cenowa w zakresie przewozów masy towarowej (podtrzymana przez kolej państwową) lub ograniczone możliwości

106 „AdPRK" z 8 XI 1930 r., s. 150.
107 „Grenz-Bote" z 11 VIII 1931 r.
108 „Belgard-Polziner Kreisblatt" z 15 X 1930 r., s. 238.

spedycyjne małych przewoźników (np. kolei wąskotorowych). Nabór wniosków zakończył się 31 października 1931 r.[109].

Na przełomie lat 20. i 30. XX w. na dochody miasta składały się wpływy ze sprzedaży gruntów miejskich i nieruchomości, podatku gruntowego i z dzierżaw. Zaskakują jednakże niskie wpływy z czynszów mieszkań komunalnych, co spowodowane było mocną pozycją branżowych spółdzielni mieszkaniowych budujących mieszkania i administrujących nimi na zlecenie instytucji państwowych, co szczególnie mocno znalazło odzwierciedlenie w Słupsku. W kolejnych latach budżetowych piętrzyły się trudności w zbilansowaniu budżetów miast, zaś rozwiązanie mające w zamyśle władz miejskich pomóc w utrzymaniu stabilności budżetowej polegające na równoważeniu niedoborów środkami kas oszczędnościowych,
w praktyce przyczyniło się do wzrostu wewnętrznego zadłużenia. Rzutowało to więc na kształt następnego budżetu rocznego, który obciążony został nie tylko wewnętrznym zadłużeniem, ale również kosztami obsługi wewnętrznej pożyczki, nie mówiąc już o konieczności spłaty oprocentowania. Gmina miejska w Słupsku korzystała również z preferencyjnych kredytów oferowanych przez państwo, a obsługiwane przez miejscową bazę finansową, głównie przez banki i Miejską Kasę Oszczędnościową. Przyjęty model rozliczeniowy oraz model bilansowania budżetów gminy miejskiej w Słupsku był stosowany aż do końca lat 30. XX w. i doprowadził do gigantycznego zadłużenia miasta połączonego z brakiem perspektyw na jego spłatę w przyszłości.

Problemy finansowe Słupska zbiegały się z problemami natury politycznej. Pomoc mieszkańcom najuboższym, a także organizacja bądź udział gminy miejskiej w imprezach kulturalno-oświatowych, jak i festynach stawały się zarzewiem konfliktów wewnątrz władz miasta. Chęć współpracy bądź jej brak ze strony urzędów aprowizacyjnych Słupska, które niejednokrotnie bezpłatnie przekazywały organizatorom imprez żywność, stawała się zarzutem reprezentowania określonej opcji politycznej. W skrajnych przypadkach prowadziło to do nagonki prasowej w lewicowej lub prawicowej prasie, jak i wyrażanie opinii przez prezydenta rejencji koszalińskiej. To ostatnie podparte było w zasadzie doniesieniami o złamaniu prawa miejscowego (np. w przypadku pełnienia określonej funkcji dłużej, niż wynikało to z obowiązujących przepisów prawnych). Spodziewane efekty przynosiło również

109 „Belgard-Polziner Kreisblatt" z 25 X 1930 r., s. 245; „Ostpommersche Wirtschaft" z II 1931 r., s. 15.

oskarżenie o „łamanie prawa w demokratycznej ojczyźnie" nawet, jeśli sprawa wiązała się z oskarżeniami o nadużycia gospodarcze[110].

Wskutek utraty funduszy w kasach miejskich wynikającej ze spadku wartości marki, problemem stawało się zabezpieczenie pieniędzy na statutowe podwyższenie uposażenia radcom miejskim oraz miejskim urzędnikom. Było to o tyle trudne, gdyż w początkowej fazie kryzysu gospodarczego powojennego magistraty niwelowały jego skutki poprzez podwyższanie uposażenia na zasadzie wyrównania różnic inflacyjnych. W drugim półroczu 1919 r. skutkowało to zobowiązaniami do wypłacania dużych nominalnie sum z kasy miejskiej o niskim stanie konta, a więc uciążliwie obciążającej budżet[111].

W 1925 r. słupski magistrat próbował zmniejszać koszty obsługi kas miejskich. Władze miasta próbowały również rozeznać się w rozwiązaniach, jakie stosowane były w innych miastach rejencji, wysyłając odpowiednie zapytania także do miast w centralnych częściach Niemiec o możliwości obniżenia kosztów, jak i o problemy związane z utrzymaniem wkładów pieniężnych w innych instytucjach finansowych, niż kasy oszczędnościowe[112]. Dotyczyło to także kont z wpływami z tytułu zadłużenia zbiorowego i indywidualnego.

Kolejna reforma finansów w Prusach, jaka zapoczątkowana została w 1926 r. i odnosiła się do wykorzystania środków finansowych pozostających w gestii władz samorządowych budziła spore zastrzeżenia zarówno władz miejskich i powiatowych, jak i Izb Przemysłowo-Handlowych. Przedstawicielstwo Izby Przemysłowo-Handlowej w Słupsku osiągnęło porozumienie z pozostałymi Izbami w Elblągu, Gdańsku i Szczecinie w ramach Północnoniemieckiego Związku Izb Przemysłowo-Handlowych w zakresie wymuszenia na ustawodawcy zmian w prawie finansowym, które po 1926 r. doprowadziło do drenażu finansów samorządowych. Ponadto władze miast rejencji, podobnie jak pozostałych miast pruskich, utraciły prawo do samodzielności w wydatkowaniu własnych funduszy. Przyznać jednakże należy, że ani Ministerstwo Finansów Prus, ani późniejsze władze nazistowskie nie były zainteresowane zmianą stanu rzeczy w tym zakresie, bowiem zaangażowanie finansów samorządowych w finansowaniu państwowych przedsięwzięć zostało utrzymane, a nawet zwiększone

110 „Fürstentumer Zeitung" z 8 XI 1922 r.
111 AP Koszalin, RK, sygn. 4155, pismo magistratu w Kołobrzegu do prezydenta rejencji w Koszalinie z 19 XII 1919 r., f. 70.
112 AP Słupsk, AmS, sygn. 436, pismo magistratu w Kołobrzegu do magistratu w Słupsku z 9 V 1927 r., f. 36; pismo magistratu w Darłowie do magistratu w Słupsku z 9 IV 1929 r., f. 68.

w drugiej połowie lat 30. XX w.[113]. Narzucony ustawowo przez państwo pruskie system opodatkowania samorządów obniżył wartość inwestycji w miastach przy jednoczesnym wzroście kwot odprowadzanych do skarbu państwa o około 25%. Dodatkowo obciążone zwiększonym podatkiem zostały zakłady przemysłowe[114]. W takich uwarunkowaniach i z użyciem powyższych mechanizmów państwo pruskie prowadziło walkę z kryzysem, dławiąc w rzeczywistości możliwości produkcyjne zakładów pracy oraz, poprzez zwiększone koszty zatrudnienia, ograniczając liczbę osób zatrudnionych w przedsiębiorstwach państwowych, samorządowych i prywatnych do minimum. Podwyższone podatki jedynie czasowo spełniały swoją funkcję w ratowaniu finansów państwa, gdyż ustawodawca podwyższył w październiku 1926 r. podatki władz samorządowych, co tylko pogłębiło istniejące trudności[115].

Próby utrzymania płynności finansowej i prawidłowego zamknięcia budżetu w latach 1929-1932 w Słupsku nie zawsze kończyły się powodzeniem. Zgodnie z paragrafem 16 uchwały budżetowej Słupska z 1932 r., żadne wydatki nie mogły być uwzględnione, jeśli nie zostały ujęte w budżecie[116]. Konieczność prawidłowego zamknięcia budżetu Słupska prowadziła do jego zmian w czasie obowiązywania uchwały budżetowej. W sierpniu 1932 r. zmieniono strukturę dochodów i wydatków Słupska, co skutkowało przyjęciem nowego budżetu. Niemały wpływ na takie działanie miały wydatki związane z udzielaniem pomocy finansowej osobom pozostającym bez pracy, jak i na wypłatę zasiłków celowych i świadczeń socjalnych[117]. W 1931 r. trudno było władzom Białogardu, Kołobrzegu, Koszalina i Lęborka przyjąć budżet na 1932 r. ze względu na fiasko pożyczki wewnętrznej, którą władze tych miast rozpisały za zgodą ministra finansów Prus[118].

W dobie kryzysów gospodarczych budżety obciążane były również przez utrzymanie majątku miejskiego, co do którego prawa własnościowe były w każdej gminie miejskiej odmienne. Część z miast finansowała w pełni przedsiębiorstwa inne niż gazownie, wodociągi i rozdzielnie energetyczne, a także rzeźnie miejskie, administrację gruntami leśnymi w granicach miasta itp. Szczególnych trudności

113 „Ostpommersche Wirtschaft” z I 1926 r., s. 4.
114 „Ostpommersche Wirtschaft” z V 1926 r., s. 22.
115 „Ostpommersche Wirtschaft” z XI 1926 r., s. 66-67.
116 AP Słupsk, AmS, sygn. 209, pismo poufne nadburmistrza Słupska do kasy miejskiej w Słupsku z 21 VII 1932 r. (b.f.).
117 AP Słupsk, AmS, sygn. 209, odpis uchwały budżetowej Słupska z 29 VIII 1932 r. (b.f.).
118 “Ostpommersche Wirtschaft” z III 1931 r., s. 24.

przysparzało utrzymanie rzeźni ze względu na konieczność pokrywania wszystkich kosztów związanych z utrzymaniem inwentarza na ubój, w tym ponoszenia kosztów leczenia, badań profilaktycznych przez wyspecjalizowane instytucje weterynaryjne, itp[119]. Uszczuplenie finansów miejskich doprowadziło do zawierania umów z wojskiem w przypadkach, jeżeli w mieście stacjonowało wojsko, o dzierżawę lub wynajem obiektów, wobec których dotąd nie egzekwowano żadnych opłat, a które znajdowały się na terenach miejskich[120]. Słupsk czerpał dochody ze sprzedaży drewna z lasów pod Bolesławicami, Łosinem i Ustką, ale eksploatacja lasów bez większych nakładów na odbudowę drzewostanu gwarantowała osiąganie dochodu jedynie na około 30 lat. Należy dodać, że podmiejskie posiadłości Słupska (o łącznej powierzchni 4 367 ha w 1932 r., ale już 3 323 ha w 1938 r.) również zmniejszały się, co wpłynęło na osiągane przez gminę miejską dochody[121]. Władze Słupska wykorzystywały obszary stanowiące jej własność w Dębnicy Kaszubskiej w rzeczywistości jako miejsca składowe, które zresztą zostały wydzierżawione prywatnym przedsiębiorcom[122]. Miasto dysponowało ponadto dobrami w okolicznych gminach wiejskich, a także w Ustce[123]. Gminy miejskie, nie dysponując możliwościami dalszego utrzymania terenów, przekazywały je więc nieodpłatnie.

Subwencjonowanie przedsiębiorstw miejskich, które przed 1918 r. tego nie wymagały lub wymagały w stopniu minimalnym, negatywnie odbiło się na finansowaniu instytucji kulturalno-oświatowych w dużych miastach. W 1923 r. władze Słupska na tej podstawie odmówiły dodatkowych środków finansowych miejscowej scenie teatralnej, ale już w następnym roku wspomogły materialnie tworzące się muzeum miejskie[124].

W budżety Słupska na lata 1927/1928 i 1928/1929 zostały pozbawione wykonalności. Władze miasta przeznaczyły nazbyt duże kwoty na dofinansowanie prywatnego budownictwa mieszkaniowego, zbytnio ufając modelowi pomocy,

119 AP Koszalin, RK, sygn. 4138, „Bericht über die Verwaltung und Stand der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Schlawe für das Geschäftsjahr 1924“, s. 13-15.
120 „Grenz-Bote” z 24 V 1927 r.
121 Verwaltungsbericht der Stadt Stolp für das Rechnungsjahr 1932, s. 13; Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1936, s. 3; Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1935, s. 3; Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1938, s. 3; A. Czarnik, Lata republiki weimarskiej..., s. 343; J. Lindmajer, Fragmenty dziejów Dębnicy Kaszubskiej do 1945 roku, [w:] Zarys dziejów Dębnicy Kaszubskiej (br. red.), Dębnica Kaszubska 1985, s. 23.
122 AP Słupsk, AmS, sygn. 1788, pismo braci Brabandt ze Słupska do magistratu w Słupsku z 10 IV 1920 r., f. 3.
123 O. Eulitz, Stolp..., s. 51.
124 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo magistratu w Słupsku do prezydenta rejencji w Koszalinie z 29 VIII 1923 r., f. 97-98.

określonemu w programie „Pomocy dla Wschodu”[125]. Wartość nabywcza marki spadła do tak niskiego poziomu, że rozważano wprowadzenie innego niż dotychczas stosowanego przelicznika waluty dla utrzymania płynności finansowej. Miejscowe banki nie chciały przyjmować pieniędzy z racji utraty kapitału i chętniej przyjmowałyby kruszce i waluty obce (dolary). Informacje na ten temat stały się w lutym 1929 r. przedmiotem sesji pruskiego landtagu, przy czym poruszono temat pominięcia

w ramach programów pomocowych terenów północno-wschodnich Prus. Odmowa przyjmowania marek przez bytowskie banki świadczyła o katastrofalnym stanie lokalnej gospodarki w ogóle, zaś sygnały o rezygnacji z obrotu krajowymi papierami wartościowych były wyrazem chęci ratowania majątku nietrwałego i wyprowadzenia go poza Słupsk[126].

Kwestie związane z budżetem miejskim w Słupsku należały do szczególnie skomplikowanych spośród wszystkich miast rejencji. Nadburmistrz, jako szef miejscowej policji budowlanej, poprzez swoich przedstawicieli urzędu zlecał wykonanie pilnych remontów budynków stanowiących własność gminy miejskiej w tych przypadkach, w których dalsza eksploatacja groziłaby katastrofą budowlaną. Magistrat proponował tym samym zaciągnięcie odpowiedniej kwoty w ramach niskooprocentowanej pożyczki, po czym właściciel bądź zarządca budynku mieszkalnego mógł zlecić wykonanie prac. Rozliczeń dokonywano pomiędzy kasą magistratu a wykonawcą. W 1930 r. prowadzony w oparciu o przedstawiony system rozliczeniowy remont budynku doprowadził do konfliktu pomiędzy właścicielem Maxem Krügerem ze Słupska a magistratem, gdyż miasto nie poczuwało się do pokrycia zobowiązań za wykonane roboty budowlane w budynku przy obecnej ul. H. Kołłątaja (Geersstraße 19, 19a). Krüger poinformował o wszystkim prezydenta rejencji, dołączając stosowne oświadczenia o braku zaksięgowanych kwot na rachunku bankowym firmy i wyciąg z rachunku wystawionego miastu[127]. W odpowiedzi na prośbę prezydenta rejencji, nadburmistrz Hasenjaeger wystosował osobliwe w swojej treści pismo, w którym poinformował prezydenta rejencji o braku

125 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 1158, pismo burmistrza Karlina do prezydenta rejencji w Koszalinie z 24 V 1924 r., f. 146; sygn. 1912, pismo nadburmistrza Słupska do nadprezydenta prowincji pomorskiej w Szczecinie z 16 IX 1931 r., f. 273-276.

126 LA Greifswald, Rep. 60, sygn. 209, odpis protokołu z posiedzenia landtagu pruskiego z 4 II 1929 r., f. 14.

127 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo Maxa Krügera ze Słupska do prezydenta rejencji w Koszalinie z 25 VI 1930 r., f. 567-573.

możliwości rozpoznania poglądów politycznych Krügera, jak gdyby od nich zależeć miały zlecanie, realizacja i opłacenie prac budowlanych. Hasenjaeger poruszył także wątek kradzieży cegieł przez Krügera ze składu „Bauhütte G.m.b.H.", reprezentującej, zdaniem nadburmistrza, interesy socjaldemokratów[128]. Zachowana dokumentacja odzwierciedla bałagan organizacyjny panujący w słupskim magistracie, wynikiem czego każdy z podmiotów sporów nie mógł liczyć na rozstrzygnięcie sprawy przez nadburmistrza (ten w Słupsku wykazywał wyjątkowo wysoki stopień upolitycznienia)
i z konieczności musiał zwracać się do prezydenta rejencji[129].

W oparciu o nowe regulacje prawne, jakie władze nazistowskie wprowadziły w 1933 r., częścią zadań związanych z działalnością kulturalną zostały obarczone magistraty. Dotyczyło to przede wszystkim udzielania finansowego wsparcia instytucjom kultury, których organizatorami nie były władze samorządowe. Władze powiatowe i rejencyjne nie uczestniczyły w ich finansowaniu, natomiast pruski ustawodawca narzucił ten obowiązek na magistraty. Dopuszczono w ten sposób możliwość subwencjonowania organizacji prywatnych przez publiczne środki budżetowe. Pozwalało to na zaangażowanie prywatnych teatrów bądź kin w politykę kulturalną państwa, zwłaszcza na tym obszarze, gdzie nie było państwowych instytucji kulturalnych. W ten sposób władze Słupska przejęły na siebie obowiązek finansowania teatru miejskiego (i to po interwencji prezydium rejencji). Ubolewano przy tym, że budżet gminy miejskiej został obciążony dodatkowymi kosztami, co, zdaniem władz Słupska, groziło uszczupleniem pieniędzy z rezerwy, jaką miasto dysponowało[130].

W konsekwencji miejska kasa pożyczkowa w Słupsku udzieliła słupskiemu magistratowi pożyczki w wysokości 14 000 marek nie tylko na utrzymanie teatru, ale także na pokrycie niedoborów finansowych w słupskim szkolnictwie[131].

Objęcie subwencjonowaniem teatru miejskiego w Słupsku przez magistrat skutkowało zmianami w działalności teatru. Zgodnie z umową zawartą pomiędzy gminą miejską a dyrektorem teatru Gustavem Brauerem, teatr miał obowiązek

128 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo nadburmistrza Słupska do prezydenta rejencji w Koszalinie z 28 III 1930 r., f. 574-577.
129 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo prezydenta rejencji w Koszalinie do Maxa Krügera z 8 V 1930 r., f. 582.
130 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo magistratu w Słupsku do prezydenta rejencji w Koszalinie z 2 XII 1933 r., f. 925-927.
131 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, pismo Miejskiej Kasy Oszczędności w Słupsku do magistratu w Słupsku z 27 XI 1933 r., f. 928.

wystawienia co najmniej pięciu sztuk scenicznych w ciągu tygodnia, a także objąć swoją ofertą uczniów słupskich szkół oraz pracowników wybranych zakładów pracy. Z ich dyrekcjami należało zawrzeć umowy, pozwalające bezpłatnie uczestniczyć w przedstawieniach scenicznych, a które opłacane były z kasy Niemieckiego Frontu Pracy (Deutsche Arbeiterfront). Ponadto władze miasta udzieliły rocznej koncesji na działalność teatru, a także zastrzegły, że ewentualne dotacje ze strony państwa pruskiego czy władz prowincji lub rejencji, jakie zostaną udzielone teatrowi, będą wydatkowane w porozumieniu z magistratem. Teatr natomiast zobowiązał się do wydzierżawiania pomieszczeń bractwa kurkowego, w których miał zorganizować swoją siedzibę[132]. Dopiero w 1936 r. władze Słupska przystąpiły do przygotowań zmiany warunków działalności teatru poprzez przeniesienie go do projektowanego gmachu Domu Kultury (Haus der Kultur), jednakże zamiar ten zakończył się tylko sporządzeniem projektu gmachu[133].

Przejęcie władzy przez nazistów nie wpłynęło zasadniczo na zmiany w uwarunkowaniach finansowych gmin miejskich, choć zostały one silniej niż dotąd związane organizacyjnie z instytucjami państwowymi wskutek wejścia w życie ustawy o ustroju gmin z 15 grudnia 1933 r. Zasadniczym jej założeniem było zatrzymanie procesów uniezależniających gminy miejskie i wiejskie od państwa, a następnie wymuszenie na władzach samorządowych współpracy w zakresie finansowego współuczestnictwa w zadaniach realizowanych przez państwo[134]. Ustawa o ustroju miast i wsi z 1 stycznia 1934 r. wiązała formalnie władze samorządowe (komunalne) z państwem i tę datę należałoby uznać za koniec samodzielnych władz samorządowych. Zniesieniu uległ system parlamentarno-demokratyczny władz miejskich, zaś burmistrzowie i nadburmistrzowie mieli obowiązek prowadzenia zbieżnej polityki z polityką władz państwowych. Spory kompetencyjne, ale również i te, które powstały w wyniku rozbieżności kierunków polityki gospodarczej danego miasta rozwiązywane były odtąd przez ministra spraw wewnętrznych[135]. Zmiany, jakie ustawowo zostały dokonane dotyczyły przede wszystkim powiązań zadań samorządu wraz z zadaniami powierzonymi, nadzorowanymi bądź wykonywanymi przez urzędy państwowe wspólnie z władzami samorządowymi. Nie chodziło tu o

132 AP Koszalin, RK, sygn. 4158, umowa pomiędzy dyrekcją teatru miejskiego w Słupsku a magistratem w Słupsku z 10 XII 1933 r., f. 929-935.
133 A. Sobiecka, Teatr w Słupsku. Instytucja artystyczna, Słupsk 2012, s. 12-14.
134 Gemeindeverfassungsgesetz und Gemeindefinanz-Gesetz vom 15 Dezember 1933, s. 1-2.
135 F. Surén, Die Deutsche..., s. 446; M. Schattenfroh, Die deutschen Gemeindegesetze, München-Berlin 1942, s. 110-111.

mylnie dotąd rozumiane podporządkowanie zadań samorządu władzom innych urzędów administracji państwowej (choć umożliwiono połączenie administracji samorządowej
z administracją partyjną NSDAP, przez co burmistrzowie i nadburmistrzowie pełnili jednocześnie funkcję szefa miejscowej NSDAP), lecz o obciążenie ich nowymi zadaniami, jakie do tej pory realizowane były przez instytucje państwowe, w tym zadania związane z zapewnieniem pomocy bezrobotnym, jak i z pozostałymi formami udzielania opieki socjalnej[136]. Mieszkańcy miast mieli obowiązek ponoszenia ciężarów, jakimi obciążona została gmina miejska wskutek podjętego wcześniej, jak i w chwili wejścia ustawy w życie zobowiązaniami finansowymi. Nowością dotąd nie praktykowaną stało się zgłaszanie ostatecznych projektów uchwał rad miejskich miejscowej komórce NSDAP, która po porozumieniu się z odpowiednimi władzami prowincjonalnymi (z pominięciem władz rejencyjnych; te nie otrzymały kompetencji w zakresie doradztwa i opiniowania projektów uchwał, przez co znacznie została umniejszona ich ranga) zatwierdzała uchwałę i polecała ją do właściwych organów władz samorządowych do realizacji[137]. Burmistrzowie byli mianowani na swoje stanowiska bądź odwoływani z nich przez ministra spraw wewnętrznych Prus[138]. Ustawa umożliwiała również samodzielne rozwiązywanie przez gminy miejskie własnych problemów na forum istniejących organizacji samorządowych. Zmiany w zakresie gospodarki finansami jednostek samorządowych regulowała ustawa o budżetach gmin i prowadzenia gospodarki w nich, która weszła w życie również 15 grudnia 1933 r. Ustawa zapewniła większy niż dotąd wpływ Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (a nie Ministerstwa Finansów!) na kształt budżetu gmin i ich wykonanie[139]. Na utrzymaniu gmin miejskich pozostawały nadal niemal wszystkie instytucje i przedsiębiorstwa komunalne, które przed 1933 r. pozostawały w gestii samorządów miejskich. Finansowanie bieżących potrzeb opierało się na pożyczkach; jedynie część z nich była dotowana. O ile w zakresie budownictwa mieszkaniowego finansowanie potrzeb odbywało się przy udziale wyspecjalizowanych w tym zakresie instytucji kredytowych (głównie „Pommersche Heimstätte” ze Szczecina), oferujących stosunkowo korzystne oprocentowanie i warunki kupna mieszkania przez zainteresowanych, o tyle w innych sytuacjach, wymagających uruchomienia

136 Gemeindeverfassungsgesetz und Gemeindefinanz-Gesetz vom 15 Dezember 1933, s. 3-4, 11.
137 Tamże, s. 4-7.
138 Tamże, s. 9.
139 Gesetz über die Haushalts- und Wirtschaftsführung der Gemeinden und Gemeindeverbände (Gemeindefinanzgesetz) vom 15. Dezember 1933, s. 1-2.

funduszy, gminy miejskie musiały na własną rękę szukać pożyczkodawcy. Nie było z tym problemu w Kołobrzegu, Koszalinie czy Słupsku, ale stanowiło to dość duży problem w Drawsku Pomorskim, Miastku, Świdwinie czy Złocieńcu.

W latach 1933-1938 Słupsk zadłużał się coraz bardziej. Gmina miejska była obciążona pożyczkami na bieżące potrzeby i pożyczkami podtrzymującymi wykonanie inwestycji, których spłata rozłożona była na 25-30 i więcej lat. Takie obciążenie budżetu miasta było dotąd sporadycznie notowane i świadczyło o coraz większym uzależnieniu budżetu miejskiego od finansujących, a w praktyce kredytujących instytucji państwowych. Coraz rzadziej wierzycielami stawały się rodzime instytucje finansowe, a to ze względu na rosnące koszty miejskich inwestycji, szczególnie w zakresie rosnących cen materiałów budowlanych i wykonawstwa usługowego. Powyższe wpływało na kondycję ekonomiczną miasta, które zainteresowane było wyłącznie finansowaniem utrzymania i rozbudowy własnego majątku, a nie, jak dotąd, partycypowaniu w kosztach działalności państwowych oraz prywatnych partnerów gospodarczych. Również w latach 1933-1938 wykształciła się tendencja do podwójnego oprocentowania kwot pieniężnych, pożyczonych przez słupski magistrat, zwłaszcza od centralnych instytucji berlińskich (wskutek zapisu w umowie z magistratami oraz kapitalizacji odsetek przez podmiot pożyczający fundusze). Było to możliwe ze względu na łatwość w uzyskaniu kredytów, często u instytucji (a nawet u osób prywatnych), zupełnie nie zajmujących się bankowością w zakresie kredytowania. Należy również wspomnieć o jeszcze jednym, istotnym aspekcie, wynikającym z powyższych uwarunkowań. Władze miast zaciągały kredyty także w instytucjach szczebla centralnego na wykonanie określonych prac, których przeprowadzenie wymagała właśnie centralna instytucja. Oprocentowanie pożyczek zawieranych z Niemieckim Towarzystwie Robót Publicznych (Deutsche Gesellschaft für Öffentliche Arbeiten – DGÖA) należało do najwyższych, jakie nakładano na kredyty udzielane Słupskowi w ogóle (6%), zaś tendencja do korzystania z tej formy kredytowania wzrastała po 1934 r. wraz z kwotami zaciągniętymi w pożyczkach celowych. Dodatkowo, samo DGÖA stosowało ruchome oprocentowanie w czasie (od 1 do 6%) i osiągnęło wyłączność na kredytowanie określonych prac remontowo-budowlanych wykonywanych w infrastrukturze miejskiej. W połowie lat 30. XX w. finansowano z tego samego źródła budowę osiedli podmiejskich, dróg, remonty budynków stanowiących własność miasta, prace kanalizacyjne, prace melioracyjne

itp.[140]. Równie duże kwoty finansowe odprowadzane były na spłatę zadłużenia w Pomorskim Banku Prowincjonalnym (Provinzialbank Pommern).

Władze Słupska nie zawsze miały wpływ na finanse, które wypracowywane były przez właścicieli bądź dzierżawców nieruchomości w mieście, a to z powodu skomplikowanej struktury własności, jaką stworzyła słupska landratura. Władze powiatów ziemskich były właścicielami gruntów bądź mieszkań socjalnych i innych w mieście. Wszelkie opłaty, z wyjątkiem opłat za energię elektryczną, wodę, gaz, odprowadzenie ścieków oraz za wywóz odpadów trafiały na rachunki bankowe landratury; ich przedstawiciele decydowali również o estetyce obiektów, w zależności od posiadanych na ten cel środków. W końcu lat 30. XX w. landratura podnosiły opłaty za czynsze i opłaty za podnajem rocznie o około 25%, wliczając w to również ukrytą inflację i reakcję na ogólny wzrost cen. Względna stabilność opłat za czynsz nieruchomości położonych w Słupsku miała miejsce jedynie w przypadku mieszkań dla pracowników instytucji państwowych[141]. Słupskie władze powiatowe inwestowały właściwie tylko w majątek nieruchomy, głównie poprzez budowę nowych mieszkań komunalnych dla pracowników instytucji powiatowych oraz poprzez budowę i rozbudowę parków technicznych ze względu na brak dogodnych lub przygotowanych odpowiednio na ten cel terenów poza Słupskiem.

Składniki budżetów miejskich w końcu lat 30. i na początku wojennych już lat 40. XX w. zostały ograniczone i ujednolicone, przez co Słupsk utracił możliwości zdobycia dodatkowych środków finansowych, głównie z funduszy prywatnych. W 1938 r. na dochody miasta składały się wpływy z czynszów, dzierżaw, dochody wypracowane przez fundacje, odsetki, podatki od działalności zakładów przemysłowych, dofinansowanie instytucji przez władze prowincjonalne, opodatkowanie dochodów pochodzących spoza przemysłu, dochody wygenerowane z czynności administracyjnych (w tym opłat skarbowych) oraz z innych, bieżących dochodów. Grupę wydatków tworzyły przede wszystkim koszty związane z utrzymaniem administracji miejskiej, wynagrodzenia, zaciągnięte kredyty, zwroty nadpłat w obrocie gotówkowym opłat zryczałtowanych lub umownych, dofinansowanie działalności instytucji kulturalnych i oświatowych oraz bieżące wydatki (w tym na utrzymanie urzędów stanu cywilnego)[142].

140 Tamże, s. 125.

141 Haushaltssatzung des Kreises Rummelsburg i. Pom. für das Rechnungsjahr 1938, s. 16.

142 Haushaltssatzung der Stadt Neustettin für das Rechnungsjahr 1938, s. 47; „Der Gemeindehaushalt. Fachzeitschrift für das gemeindliche Haushalts-, Kassen-, Rechnungs- und Prüfungswesen“ z 15 I 1939 r., s. 5. W końcu lat 30. magistraty pokrywały z własnych środków zakup

Tabela 15.
Zadłużenie Słupska na tle wybranych miast rejencji koszalińskiej według stanu na 1 października 1938 r. (w markach)

Miasto	Zadłużenie ogółem	Zadłużenie na jednego mieszkańca	Liczba mieszkańców miasta w 1938 r.	Średnia według stanu na 31 marca 1936 r. na jednego mieszkańca
Bobolice	352 976,00	57,33	6 157	128,69
Bytów	1 207 686,54	126,09	9 578	128,69
Darłowo	1 534 580,06	120,48	7 291	128,69
Karlino	345 898,00	103,00	3 354	34,76
Kołobrzeg	14 459 141,00	428,56	33 735	233,99[a]
Koszalin	10 082 217,00	332,00	30 389	233,39[a]
Lębork	1 340 039,00	70,67	18 962	179,70
Łeba	305 313,00	121,11	2 512	34,76
Miastko	1 103 202,00	140,00	7 873	128,69
Polanów	461 250,00	125,00	3 677	34,76
Połczyn-Zdrój	799 968,95	124,00	6 436	128,69
Sianów	14 565,42	4,87	2 989	34,76
Sławno	1 151 208,00	132,00	8 730	128,69
Słupsk	**4 275 042,00**	**94,37**	**45 299**	**233,99[a]**
Świdwin	723 588,59	76,80	9 420	128,69

[a] - średnia wyłącznie dla miast na prawach powiatu

Ź r ó d ł o: AP Koszalin, Starostwo Powiatowe w Bytowie, sygn. 31, wykaz zadłużenia miast i powiatów rejencji koszalińskiej według stanu na 1 X 1938 r., f. 68.

Rozwój przestrzenny Słupska[143] w całości procesu dziejowego do 1945 r. związany był z rozwojem i umacnianiem naczelnego ośrodka grodowego po wschodniej stronie rzeki Słupi, a od 1310 r. był konsekwencją prowadzenia rozwoju miasta lokacyjnego, zamkniętego do XV w. w granicach wyznaczonych przez mury obronne. Poza obszar murów obronnych przeniesione zostały uciążliwe funkcje targowe (np. handel bydłem czy wełną) oraz czynności produkcyjno-składowe. Prowadzone były one bądź to na zachód od linii murów obronnych, to jest w miejscu obecnego pl. Zwycięstwa, bądź to na przedbramiu holsztyńskim, zlokalizowanym w pobliży obecnych skrzyżowań ulic M. Kopernika i Wolności. Wykształciła się również, do XVIII w. odrębna struktura mieszkaniowo-handlowo-usługowa w miejscu dawnego przedlokacyjnego Słupska, do 1945 r. nazywane „Starym Miastem" („Altstadt") w rejonie obecnej ul. H. Pobożnego, św. Piotra i częściowo ul. J. Kilińskiego. W XVII i XVIII w. miasto wyraźnie odczuwało niedobór gruntów pod dalszą zabudowę – pojemność lokacyjnego Starego Miasta na cele mieszkalno-handlowe całkowicie się wyczerpała, toteż w końcu XVIII w. mieliśmy do czynienia

„Mein Kampf" A. Hitlera i przekazywały egzemplarze książki kierownictwu urzędów stanu cywilnego.

143 Część tę opracowano na podstawie: E. Szalewska, Słupsk. Podstawy kształtowania ładu przestrzennego, Słupsk 2002, s. 15-110.

z dobrze ukształtowanym funkcjonalnie, przedmieściem zlokalizowanym po zachodniej stronie Nowej Bramy, aczkolwiek jeszcze charakter przemysłowo-składowy i produkcyjny. Podobną funkcje przybrało przedbramie holsztyńskie oraz część zabudowy leżąca na południe od kompleksu zamkowego i związana z młynarstwem. Było to możliwe wyłącznie z uwagi na występowanie wokół ścisłego centrum miasta gruntów stanowiących własność gminy miejskiej; te również obszary stanowiły teren zainwestowania aż do XIX w.

W XIX w. rozwój funkcji administracyjno-handlowo-usługowych oraz mieszkalnej w Słupsku wymusił konieczność rozwoju przestrzennego miasta we wszystkich kierunkach, jednakże z nierównomiernym tego nasyceniem. Do połowy XIX w. budownictwo mieszkaniowe oraz przemysłowe znalazło usytuowanie na znacznej połaci terenu pomiędzy obecnymi ulicami J. Tuwima i Poznańską, a także –

w mniejszym stopniu – pomiędzy ulicami Garncarską a J. Kilińskiego. Tworzone były dodatkowo obszary zabudowy mieszkaniowej o niskim standardzie w pobliżu ul. Wiejskiej. Modernizacja lokalnej sieci dróg, w tym budowa dróg bitych przebiegających przez Słupsk (w pierwszej połowie XIX w.), a następnie rozwój prywatno-państwowej, a następnie państwowej i samorządowej sieci kolei normalnotorowych
i wąskotorowych po 1869 r. wyznaczyły nowe kierunki rozwoju Słupska, wprowadzając z jednej strony ograniczenia w jego rozwoju (częstokroć linia kolejowa stanowiła swoistą barierę rozwoju przestrzennego Słupska), z drugiej zaś ta sama linia kolejowa w miejscu przecięcia się z szosą państwową oraz w jego pobliżu, jak i lokalizacja stacji kolejowej stawały się determinantami rozwoju miasta w tym miejscu, w pewnym stopniu niezależnie od ogólnych tendencji rozwojowych Słupska. Po 1869 r. taki stan rzeczy zaobserwowano w rejonie nowowytyczonej drogi ze śródmieścia Słupska do dworca kolejowego (obecna ul. Wojska Polskiego), gdzie początkowo wykształciła się część miasta niezwiązana funkcjonalnie z centrum Słupska i połączona z nim okrężną drogą (łącznicą) prowadzącą wzdłuż zaplecza obecnej ul. H. Kołłątaja (przy torach)
i dalej ulicą J. Tuwima do śródmieścia. Dwie dekady później rolę łącznicy centrum z dworcem kolejowym przejęła na siebie ul. Wojska Polskiego, która stała się stosunkowo szybko główną osią rozwoju Słupska na zachód od centrum.

Do końca lat 30. XX w. przestrzennie miasto rozwijało się już mniej intensywnie, jak w drugiej połowie XIX w. Planiści prowincjonalni w Szczecinie oraz miejscy przewidywali rozwój budownictwa indywidualnego (nawet o charakterze spółdzielczym), kładąc mniejszy nacisk na spółdzielcze budownictwo potokowe. To ostatnie realizowane było już w zdecydowanie mniejszym stopniu, jak jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Zabudowa Słupska, szczególnie o charakterze mieszkalno-usługowym, rozwijała się w kierunku zachodnim i południowo-wschodnim, przy czym jeszcze pewne rezerwy terenowe istniały na odcinku zachodnim; w rejonie obecnych ulic K. Arciszewskiego i Gdyńskiej obszary te były ograniczone z chwilą osiągnięcia zabudową linii Lasku Południowego. Władze miasta już wówczas skłaniały się ku włączeniu przynajmniej dwóch gmin wiejskich, stanowiących odrębne jednostki administracyjne – Kobylnicy i Ryczewa; w przypadku tej drugiej wsi, w 1935 r. wykonany został plan ogólnego zagospodarowania przestrzennego, zakładający pełne funkcjonalne połączenie wsi ze Słupskiem. Istotną barierą w rozwoju stało się również zwiększenie roli Słupska jako ośrodka wojskowego, co skutkowało pozostawieniem oraz dalszą rozbudową terenów wewnątrz granic miasta na cele wojska. Część funkcji komunikacyjno-transportowych Słupska zamierzano przenieść do Kobylnicy, szczególnie w zakresie obsługi ruchu towarowego, jak i zbudować odpowiednią do tego celu obwodnicę kolejową. Przekształcenie biegu miało mieć miejsce w odniesieniu do torowiska w kierunku Dębnicy Kaszubskiej i Budowa, co miało przyczynić się do powiększenia obszaru składowo-przemysłowej części Słupska, położonej na południe od centrum. Planowana była również sieć nowych dróg kołowych (dwupasmowych) w kierunku Ustki oraz sieć dróg obwodowych łączących wlot do Słupska od strony Koszalina, Miastka, Bytowa i Lęborka. W kierunku Ustki, nowa droga pozostawiająca od strony zachodniej zabudowę Słupska, miała nie tylko skrócić długość pomiędzy Słupskiem a Ustką, ale również przyczynić się do urbanizacji Słupska z nowobudowanym pełnomorskim portem w Ustce (jego budowę zawieszono w październiku 1939 r.).

Podsumowanie.

W całości procesu dziejowego do 1945 r. Słupsk funkcjonował w oparciu o ograniczone ramy przestrzenne i administracyjne. Pomimo istnienia tutaj dobrych warunków rozwojowych, miastu nie udało się istotnie poszerzyć granic

administracyjnych pomimo zwiększającej się liczby mieszkańców i pomimo szybkiego wyczerpywania się terenów pod zabudowę mieszkaniową i przemysłową. W granicach administracyjnych Słupska znalazły się istotne w średniowieczu i dobie nowożytnej połacie leśne, skupione wokół Lasku Północnego i Południowego, jednakże tracące na znaczeniu w XX w. i nabywające funkcji rekreacyjnej, niż przemysłowej.

W granicach Słupska nadal, do 1945 r. właścicielami gruntów byli rolnicy z miasta i najbliższej okolicy, co skutecznie hamowało możliwość rozwoju miasta. W ten sposób najbardziej atrakcyjne tereny pod zabudowę mieszkalną były zgrupowane w polach

w zachodniej części Słupska, o podziałach gruntów sięgających początku XVI w., na których spółdzielcza zabudowa miejska ograniczyła się w pierwszej połowie XX w. do kilku ulic pomimo przyjętego planu dalszej jej (niezrealizowanej) rozbudowy.

Z historycznego punktu widzenia Słupsk kooperował ze znacznie większym zapleczem, stanowił centrum lokalnej wymiany handlowej i usługowej, współtworzył z nadmorską Ustką oraz z miejscowościami leżącymi na trakcie do Ustki zespół funkcjonalny, zabezpieczony własnością gminy miejskiej w Słupsku posiadłościami rzemieślniczo-handlowymi i rolnymi w Strzelinie i Włynkowie. Na początku XX w. bezpośrednie oddziaływanie Słupska wykraczało poza granice administracyjne miasta i ukierunkowane zostało na sąsiednie miejscowości: Kobylnicę i Ryczewo, zaś planowana rozbudowa infrastruktury komunikacyjnej po 1935 r. mogła być zalążkiem modelu miasta lądowo-portowego, zbliżonego w swojej strukturze do dwubiegunowego układu przestrzenno-funkcjonalnego, jaki możemy obecnie zaobserwować w mieście Rostock (układ Rostock-Warnemünde, stanowiący administracyjnie jeden organizm miejski). Pozbawienie możliwości rozwoju przestrzennego Słupska w latach 1935-1945 (szczególnie wskutek zaniechania rozszerzenia granic administracyjnych miasta po wybuchu II wojny światowej i włączenia do nich terenów o walorach prorozwojowych) przyczyniło się do podcięcia naturalnych podstaw rozwoju Słupska po 1945 r. i wykluczenia tym samym miasta z aktywnego udziału w ważnych procesach rozwojowych, w tym administracyjnych, jakie przyczyniły się do wzmocnienia Koszalina, Szczecina i Gdańska w Polsce Ludowej, skazując tym samym miasto na znaczne spowolnienie ogólnego rozwoju miasta i jego subregionu. Konsekwencje tego spowolnienia odczuwane są w Słupsku do chwili obecnej na każdej płaszczyźnie życia społecznego i gospodarczego.

WYKAZ WYBRANYCH MIEJSCOWOŚCI HISTORYCZNIE I FUNKCJONALNIE POWIĄZANYCH ZE SŁUPSKIEM

BIERKOWO (Birkow) – miejscowość w gm. Słupsk, wzmiankowana jako Bierek; Birckow (1628 r.), Birkow (1779-85). Pod rządami pruskimi należała do dóbr królewskich i jako taka podlegało urzędowi w Słupsku. Mieszkańcy Bierkowa stanowili wielopokoleniowi chłopi zasiedzieli na swoich gospodarstwach, często po 600-800 lat. Powtarzały się wśród nich nazwiska: Albrecht, Granzow, Neitzel, Raetzke, Schmidt, Schulz. Dwór majątku królewskiego znajdował się przy drodze prowadzącej na wygon. Około 1784 r. na wieś składał się folwark i 12 gospodarstw chłopskich; liczyła 21 dymów. Majątek królewski został rozparcelowany około 1800 r. Ulice Bierkowa miały nazwy, co było należało do rzadkości. Przed 1939 r. we wsi działały trzy spółki wodne i spółdzielnia mleczarska. Dobrze rozwinięty był handel i rzemiosło. Szkołę wybudowano w XIX w. W 1939 r. wieś liczyła 781 mieszkańców.

BRUSKOWO MAŁE (Klein Brüskow) – miejscowość w gm. Słupsk. W dokumentach nazwa występuje jako Bruskowe (1346 r.), Bruscowe (1347 r.), Bruskowen (1485 r.). Około 1650 r. księżna Anna de Croy poleciła wznieść tu ceglany dwór. W czasach pruskich Bruskowo Małe, tak jak i Wielkie, podlegało Zarządowi Dóbr Królewskich w Słupsku. Około 1784 r. wieś liczyła 10 dymów. Wkrótce wieś królewska zmieniła się w chłopską na skutek regulacji stosunków majątkowych. We wsi, do 1945 r. istniała szkoła jednoklasowa. W 1939 r. wieś liczyła 143 mieszkańców.

BRUSKOWO WIELKIE (Gross Brüskow) – miejscowość w gminie Słupsk. Pierwotnie wieś-owalnica, obecnie ulicówka. W źródłach z 1347 r. wzmiankowany był „Zanyst de Bruscowe", a w 1407 r. odnotowano jako właściciela przedstawiciela rodziny von Kleist. Po raz pierwszy w dokumentach miejscowa szkoła wymieniona została w 1664 r. W czasach pruskich Bruskowo Wielkie należało do osiemnastu wsi, które obejmował

swą władzą urząd dóbr królewskich w Słupsku. Około 1784 r. wieś liczyła 21 dymów. Przed wojną słynęła z dobrze rozwiniętego handlu i rzemiosła. Była tu wiejska kasa oszczędnościowo-pożyczkowa, różne zakłady rzemieślnicze i usługowe, cegielnia. kilka sklepów. Z Bruskowa Wielkiego pochodził Petrus L. Wochenfuss, syn miejscowego pastora, pedagog, poeta, dyrygent i kompozytor, urodzony w 1675 r.

W dokumencie z 1490 r. wymieniony został istniejący już wówczas kościół. Po starej budowli nie zachowały się ślady, a obecny został wybudowany w 1854 r. W 1939 r. wieś liczyła 608 mieszkańców.

KOBYLNICA (Kublitz) – siedziba gminy, miejscowość graniczącą ze Słupskiem od strony południowej i południowo-zachodniej. Wzmiankowana jako Koblyniz, w 1344 r. jako Cubbelniz, Cobelnitz. Najstarsza wzmianka o Kobylnicy pochodzi z 1315 r. z dokumentu Waldemara Brandenburskiego, w którym wieś tę jako lenno, które przekazał Kasimirowi Svenzo (Święcy) i jego potomnym. W XV w. Kobylnica należała do księżnej Erdmundy. Następnie jedna z części wsi należała do von Puttkamerów, druga do von Lettowów, a w czasie późniejszym cały majątek znalazł się w rękach rodziny von Puttkamerów. W latach 1734-1735 Puttkamerowie sprzedali jedną z części majątku i odtąd ta część należała do dóbr królewskich. Zmieniona została jej nazwa na „Königlich" (Królewska), w odróżnieniu od „Adlig" (Szlachecka), która pozostawała własnością von Puttkamerów. W 1784 r. w części von Puttkamerów znajdowało się 7 chłopów i 13 dymów; w części „Królewskiej" – 23 dymy. W 1823 r. powstał nowy folwark Wernersbrunn, nazwany tak od imienia ówczesnego właściciela Wernera Bogislawa von Puttkamer. W 1910 r. „Szlachecką" Kobylnicę zasiedlono; Kobylnica w końcu stała się więc w całości wsią chłopską. Gospodarka wsi była bardzo dobra dzięki bliskości Słupska. Mieszkańcy utrzymywali się, poza rolnictwem z przemysłu, handlu i rzemiosła. W 1939 r. wieś liczyła 1237 mieszkańców.

KRĘPA SŁUPSKA (Krampe) – gm. Słupsk. Od XV w. miejscowość w posiadaniu rodziny von Puttkamer, od 1828 r. rodziny von Breyer i spokrewnionych z nimi przez małżeństwem Genth (do 1945 r.). W 1939 r. wieś liczyła 344 mieszkańców.

PŁASZEWKO (Deutsch Plassow, Plassow) – gm. Słupsk. Miejscowość stanowiąca lenno rodziny von Puttkamer. W 1440 r. wzmiankowany był Lorenz von Puttkamer, w 1587 r. Hans z Płaszewa. W 1739 r. jako wiano, wieś stała się własnością rodziny von Below, która odsprzedała ją Siegmundowi Haisnky. Z powodu problemów finansowych Hainskiego, majątek przeszedł w posiadanie rodziny von Zastrow. W 1784 r. we wsi znajdował się folwark, młyn wodny i 14 dymów. W 1789 r. majątek powrócił do von Puttkamerów, poprzez odkupienie go przez Johanna Petera. W 1861 r. Płaszewko stało się własnością von Bassewitzów, a następnie von der Goltzów. Od 1928 r. cały majątek stał się własnością słupskiego magistratu oraz – częściowo – Barnima Hüttnera. W 1939 r. wieś liczyła 295 mieszkańców.

PŁASZEWO (Wendisch Plassow, Plassenberg) – gm. Słupsk. Wieś rycerska stanowiąca lenno rodziny Boehn, od 1690 r. własność rodziny von Wobeser. Od 1742 r. własność landrata słupskiego Alexandra Dietricha von Puttkamera. Około 1784 r. we wsi znajdował się folwark, czterech zagrodników, kowal, nauczyciel i 20 dymów. W 1939 r. wieś liczyła 437 mieszkańców.

REDZIKOWO (Reitz) – miejscowość w gm. Słupsk, przy granicy Słupska od strony wschodniej. Pierwsze wzmianki o Redzikowie pochodzą z 1282 r., z dokumentu księcia Mszczuja II dla klasztoru norbertanek w Słupsku. Z 1523 r. pochodzi wzmianka o „Marten Woiten tho retzen", a własność von Woytenów poświadczyły dokumenty

z 1552 i 1593 r. Dobra redzikowskie kilkakrotnie zmieniały właścicieli (von Somnitz, Krockow, Bandemer): w 1781 r. przejął je Georg Ludwig von Katzler, w 1814 r. rodzina Arnold. Ostatnimi z tej rodziny posiadaczami Redzikowa byli Walter, a następnie Friedrich Wilhelm. Według Ludwiga Bruggemanna, pod koniec XVIII w. we wsi znajdował się folwark, karczma, młyn wodny, 16 zagród, a w obrębie majątku odrębny folwark Neiderzin i kolonia Neu Reitz. W 1916 r. władze wojskowe rozpoczęły budowę lotniska. Do końca I wojny wybudowano kilka obiektów: hangar postojowy i naprawczy, budynki obsługi lotniska. Znajdowała się tu również baza naprawcza ciężarówek, dowodzona przez mjr. dr. Gehlhoffa, pastora z Łupawy. Baza nie miała znaczenia militarnego, służyła celom szkoleniowym. W 1939 r. wieś liczyła 209 mieszkańców.

SIEMIANICE (Schmaatz) – gm. Słupsk. Miejscowość wzmiankowana w 1315 r., gdzie w dokumencie wystawionym przez margrabiego Waldemara, Siemianice zostały przekazane jako lenno Kazimierzowi Święcy i jego potomnym. Następnie wieś została przekazana Słupskowi. Po 1492 r. miasto zezwoliło opatowi klasztoru w Białobuku, Stanisławowi, w akcie łaski korzystać ze znajdujących się w Siemianicach pastwisk. W 1717 r. jako współwłaściciele Siemianic wymieniono: wdowę po Jacobie von Pirch

i magistrat Słupska. W 1784 r. w Siemianicach znajdował się młyn wodny, 17 dymów (wraz z zagrodami z pobliskiego Niewierowa – Nipnow), w miejscowości pracował równiej nauczyciel. W 1939 r. we wsi istniały 43 gospodarstwa. W 1939 r. wieś liczyła 593 mieszkańców.

STRZELINKO (Klein Strellin) – gm. Słupsk. Miejscowość położona 8 km od Słupska. Osada ta, nazywana była przez Kaszubów Małym Strzelinem lub Strzelenkiem. Wieś

z okresu wczesnofeudalnego (owalnica). W 1366 r. została wykupiona przez Słupsk od Heinricha von Puttkamera. Przed 1939 roku istniały we wsi 32 gospodarstwa chłopskie. W 1939 r. wieś liczyła 247 mieszkańców.

STRZELINO (Strellin, Gross Strellin) – gm. Słupsk. Miejscowość oznaczona w dokumentach jako: Strelen (1270 r.), Strelino (1277 r.), Strelin (1281 r.), Strelinow (1286 r.). Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1270 r. Jest to wieś o planie ulicówki. W dokumencie z 1277 r. Strzelino darował książę Mszczuj II rycerzowi „Miraslaus Roswaroviz". W 1281 r. przyznana klasztorowi w Białobuku na uposażenie klasztoru norbertanek w Słupsku. W 1364 r. wzmiankowany był „Johannes Gherwyn plabanus in Strelyn". W XVII w. miejscowość należała do Słupska. Około 1700 r. zakupił ją Gerd von Below i do momentu sprzedaży wsi w 1784 r. należała ona do tej rodziny. Od 1784 r. w rękach rodziny Mach. Ostatnimi właścicielami Strzelina byli: Emil (do 1912 r.)
i Rudolf Machowie. W 1939 r. wieś liczyła 331 mieszkańców.

WŁYNKOWO (Alt Flinkow, Flinkow) – gm. Słupsk. Wieś – rzędówka. Wymieniona po raz pierwszy w dokumencie z 1281 r., w związku ze stwierdzeniem, że dziesięcina z tej miejscowości przypadała kaplicy zamkowej w Słupsku. Książę Mszczuj II przeniósł następnie tę dziesięcinę na klasztor norbertanek. W czasie reformacji dobra klasztorne zostały przejęte przez księcia Bogusława X. Powstały w ten sposób dobra książęce, uległy parcelacji w XIX w. Pod koniec XVIII w. wieś liczyła 19 dymów, znajdowała się tu kuźnia. W 1894 r. Włynkowo zostało zniszczone przez huragan o niespotykanej sile. W dwudziestoleciu międzywojennym miejscowość była dużym ośrodkiem handlu i rzemiosła wiejskiego. W 1939 r. wieś liczyła 734 mieszkańców. Miejscowość tworzyła gminę wiejską z WŁYNKÓWKIEM (Neu Flinkow) – gm. Słupsk, wsią – ulicówką, należącą do Słupska w latach 1337-1831 jako folwark rolny. W 1939 r. Włynkówko liczyło 97 mieszkańców.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Koszalinie

Rejencja Koszalińska

Starostwo Powiatowe w Bytowie

Wydział Powiatowy w Świdwinie

Wydział Powiatowy w Drawsku Pomorskim

Archiwum Państwowe w Koszalinie Oddział w Słupsku

Akta miasta Słupska

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Akta miasta Okonka

Landesarchiv Greifswald

Rep 60

Rep. 109

Źródła drukowane

Adreßbuch für den Stadt- und Landkreis Köslin und für die Stadt Zanow 1930.

Adreßbuch für den Stadtkreis Köslin, Köslin 1939.

Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939, hrsg. vom Statistischen Reichsamt, Stettin 1941.

Die Annahme- , Prüfungs- , Anstellungs- und Besoldungs-Verhältnisse der Gemeindebeamten in den Groß- und Mittelstädten, sowie in großen Landgemeinden Preußens, hrsg. Zentralverbande der Gemeindebeamten Preußens (e. V.), Cassel 1910.

Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach dem Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871. III: Provinz Pommern, Berlin 1874.

Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen. Band IV: Provinz Pommern. nach den endgültigen Ergebnis der Volkszählung vom 16. Juni 1925 und anderen amtlichen Quellen unter Zugrundelegung des Gebietsstandes vom 1. Oktober 1932, Berlin 1932.

Gemeindelexikon für die Provinz Pommern. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen, Berlin 1908.

Gemeindeverfassungsgesetz und Gemeindefinanz-Gesetz vom 15 Dezember 1933.

Gesetz über die Haushalts- und Wirtschaftsführung der Gemeinden und Gemeindeverbände (Gemeindefinanzgesetz) vom 15. Dezember 1933.

Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1935.

Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1936.

Haushaltsplan der Stadt Stolp (Pom) für das Rechnungsjahr 1938.

Haushaltssatzung der Stadt Neustettin für das Rechnungsjahr 1938.

Haushaltssatzung des Kreises Rummelsburg i. Pom. für das Rechnungsjahr 1938.

„Heimatkalender für den Kreis Lauenburg i. Pom.“ (1925, 1927, 1928).
Jahrbuch der Provinz Pommern (1824, 1831, 1840, 1846-1848).
„Ostpommersche Firmen“ (1938).
Pommerellisches Urkundenbuch, hrsg. M. Perlbach.
Verwaltungsbericht der Stadt Stolp für das Rechnungsjahr 1932.
Verwaltungs-Bericht für Kolberg über 1905, über das Bad 1906 und einzelne andere Teile aus 1906.

Prasa

„Amtliches Schulblatt der Preußischen Regierung zu Köslin” (1931).
„Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Cöslin” (1820-1918).
„Amtsblatt der Preußischen Regierung zu Köslin” (1918-1943).
„Amtsblatt der Preußischen Regierung zu Schneidemühl“ (1938).
„Belgard-Polziner Kreisblatt” (1930).
„Der Gemeindehaushalt. Fachzeitschrift für das gemeindliche Haushalts-, Kassen-, Rechnungs- und Prüfungswesen“ (1939).
„Der Hinterpommer” (1928).
„Die Landgemeinde. Zeitschrift der Landgemeinden” (1928).
„Dramburger Kreiszeitung” (1928).
„Fürstentumer Zeitung” (1922).
„Grenz-Bote“ (1927, 1931).
„Kolberger Volkszeitung” (1918).
„Kösliner Zeitung“ (1928).
„Neustettiner Kreisblatt” (1939).
„Neustettiner Zeitung“ (1927).
„Ostpommersche Wirtschaft” (1924-1938).
„Ostsee-Zeitung” (1928).
„Pollnower Zeitung“ (1919).
„Pommersche Tagespost” (1928, 1929).
„Pommersche Zeitung“ (1928).
„Voßische Zeitung“ (1928).

Opracowania

Białecki T., Mazurkiewicz M., Muszyński A., Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800-1970, Szczecin 1970.

Biewer L., Pommern als preußischer Provinz. Ein Überblick, [w:] Verfassung und Verwaltung Pommerns in der Neuzeit. Vorträge des 19. Demminer Kolloquiums zum 75. Geburtstag von Joachim Wächter am 12. Mai 2001, hrsg. H. Rischer und M. Schoebel. Inventare, Findbücher und kleine Schrften des Landesarchivs Greifswald. Bd 2 [2001].

Bonin R., Geschichte der Stadt Stolp, Stolp 1910.

Bronisch G., Kreis Bütow, Stettin 1939.

Cartsburg, Neustettin im Weltkrieg. Kriegschronik der Stadt Neustettin, [Neustettin] 1919.

Curschmann F., Historische Atlas der Provinz Pommern. Heft I: Pommersche Kreiskarte, Stettin 1935.

Czacharowski A., Miasto w okresie rozdrobnienia feudalnego 1307-1748, [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Czarnik A., Lata republiki weimarskiej i Trzeciej Rzeszy (1918-1945), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Czarnik A., Szkice z dziejów Pomorza Zachodniego w latach 1939-1945, Koszalin 1975.

Dominiczak H., Granica polsko-niemiecka 1919-1939, Warszawa 1975.

Eulitz O., Stolp (Pommern) und seine Umgebung, Stolp (Pommern) 1926.

Fenske H., Die Verwaltung Pommerns 1815-1945. Aufbau und Ertrag, Köln-Weimar-Wien 1993.

Galos A., Historia Niemiec w latach 1789-1945, [w:] W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, Historia Niemiec, Wrocław 2010.

Gaziński R., Gut P., Szukała M., Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku, Warszawa-Szczecin 2002.

Gręźlikowski Z., Miasto w schyłkowym okresie feudalizmu i narastania stosunków kapitalistycznych (1807-1850), [w:] Dzieje Koszalina, pod red. B. Drewniaka i H. Lesińskiego, Poznań 1967.

Groth A., Małe miasta pomorskie w latach 1772-1806, Słupsk 2009.

Gut P., Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1806/1808-1848/1849, Szczecin 2002.

Hilliger K., 1849-49. Historisch-Politische Zeitbilder aus der Provinz Pommern insbesondere aus der Stadt und dem Kreise Stolp und den Nachbarkreisen,

nebst allgemeinen Beiträgen aus der Geschichte von 1848-49, Stolp i. Pom. 1898.

Hoope K., Die wirtschaftliche Bedeutung des Landkreises Stolp bis 1945, [w:] VII Konferencja Kaszubsko-Pomorska: Obrazy ziemi słupskiej. Społeczeństwo – administracja – kultura, pod red. A. Czarnika, Słupsk 2003.

Inachin K., Nationalstaat und regionale Selbstbehauptung. Die preußische Provinz Pommern 1815-1945, Bremen 2005.

Jędruszczak T., Kryzys systemu wersalskiego i niebezpieczeństwo wojny, [w:] Studia z dziejów Polski, Niemiec i NRD XVI-XX w., Poznań 1974.

Kallaur K., Funkcje gospodarcze miast dorzecza Wieprzy i Grabowej i ich zaplecze rynkowe w drugiej połowie XVIII wieku, „Przegląd Zachodniopomorski" 2013, r. XXVIII, nr 2, s. 5.

Kallaur K., Struktura społeczno-gospodarcza i demograficzna wsi domenialnych i miejskich w powiecie słupskim w drugiej połowie XVIII wieku, „Rocznik Koszaliński" 1984-1985, nr 20.

Kloeber W., Vom Weltkrieg zum nationalsozialistischen Reich. Deutsche Geschichte 1914-1936, München-Berlin 1937.

Kortlepel L., Schivelbeiner Geschichte und Geschichten, Schivelbein 1925.

Krempin B., Krempin K., Die Gemeinden und Wohnplätze Pommerns nach dem Stand von 1932 mit Ergänungen 1919 bis 1945, Teil A, Herdecke 1994.

Kunkel O., Pommersche Urgeschichte im Bildern, Stettin 1931.

Lindmajer J., Bytów w okresie republiki weimarskiej i rządów faszystowskich (1918-1945), [w:] Dzieje Bytowa, pod red. Z. Szultki, Bytów 1998.

Lindmajer J., Elementy przemian demograficznych w powiecie lęborskim w latach 1815-1914, „Rocznik Słupski" 1988-1989.

Lindmajer J., Fragmenty dziejów Dębnicy Kaszubskiej do 1945 roku, [w:] Zarys dziejów Dębnicy Kaszubskiej (br. red.), Dębnica Kaszubska 1985.

Lindmajer J., Kształtowanie się terytorium i ustroju powiatu sławieńskiego na tle powiatów sąsiednich w latach 1815-1914, [w:] Pamięci historyka polskich Kresów Tadeusza Gasztolda, pod red. J. Lindmajera, Słupsk 2003.

Lindmajer J., Miasto i powiat Świdwin w latach 1919-1932, „Rocznik Koszaliński" 1967, nr 3.

Lindmajer J., Od upadku starych Prus do klęski II Rzeszy Niemieckiej (1806-1918), [w:] Dzieje Sławna, pod red. J. Lindmajera, Słupsk 1994.

Lindmajer J., Pod rządami brandenbursko-pruskimi (1648-1918), [w:] Dzieje ziemi białogardzkiej, pod red. A. Czarnika, Poznań 1972.

Lindmajer J., Pod zaborem pruskim (1772-1939), [w:] Dzieje ziemi człuchowskiej, pod red. H. Rybickiego i Z. Zdrojewskiego, Poznań 1975.

Lindmajer J., Powiat świdwiński w okresie wojen napoleońskich 1806-1815, „Rocznik Koszaliński" 1968, nr 4.

Lindmajer J., W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807-1918), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Lindmajer J., Z problemów uwłaszczenia chłopów w Koszalińskiem 1807-1848, „Rocznik Koszaliński" 1975, nr 11.

Lotz H., Köslin als Regierungsbezirks- Hauptstadt, als Kreis- und kreisfreie Stadt, „Unser Pommerland" 1931, Heft 11/12.

Łuczak C., Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1990, t. I: Druga Rzesza i republika weimarska, Poznań 2004.

Malinowski B., Historia Bobolic do 1945 roku, Bobolice 2018.

Meier E., Die Reform der Verwaltungs-Organisation unter Stein und Hardenberg, Leipzig 1881.

Muszyński A., Koszalin w ciągu wieków, [w:] Koszalin. Zarys dziejów, Poznań 1974.

Muszyński A., Poniemiecki zasób archiwalny w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Koszalinie, „Koszalińskie Studia i Materiały" 1981, nr 3.

Oehler H., Die Entwicklung des Kommunalsteuerrechts für die preußischen Städte seit der Steinschen Städteordnung von 1808. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen juristischen Fakultät der Universität Greifswald, Greifswald (b.d.).

Pagel K.-H., Stolp in Pommern – eine Ostdeutsche Stadt. Ein Buch über unsere pommersche Heimat, Lübeck 1977.

Pencarski K., Dwudziestolecie międzywojenne, druga wojna światowa (1918-1945), [w:] Dzieje Koszalina, t. I do 1945 roku, pod red. R. Gazińskiego i E. Włodarczyka, Koszalin 2016.

Pencarski K., Gospodarka miast rejencji koszalińskiej w latach 1918-1938, Gdynia 2017.

Pencarski K., Miastko i tereny obecnej gminy Miastko w latach 1617-1945, [w:] Miastko. Z dziejów miasta i gminy, Gdynia 2017.

Pencarski, Podziały administracyjne rejencji koszalińskiej (Regierungsbezirk Köslin) w latach 1815-1945. Zarys problemu, „Rocznik Koszaliński" 2020, nr 47.

Popielas-Szultka B., Początki i lokacje miast na Pomorzu Sławieńsko-Słupskim do połowy XIV wieku, Słupsk 1990.

Rozenkranz E., Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia, Gdańsk 1962.

Rozenkranz E., Słupsk w drugiej połowie XIII w., „Rocznik Koszaliński" 1965, nr 7.

Rydz E., Koszalin i Słupsk na tle regionalnej sieci osadniczej, „Koszalińskie Studia i Materiały" 1984, nr 3/4.

Salmonowicz S., Podziały terytorialne i ustrój polityczny ziem pomorskich w latach 1815-1850, [w:] Historia Pomorza, t. III (1815-1850), pod red. G. Labudy, Poznań 1993.

Schattenfroh M., Die deutschen Gemeindegesetze, München-Berlin 1942.

Schmidt E., Das Wirtschaftsgebiet der Stadt Stolp. Eine Stadtdarstellung auf wirtschaftsgeographischer Grundlage, Greifswald 1931.

Sievers H., Ostpommerns Handel und Industrie nach dem Kriege, „Pommern-Jahrbuch" 1927.

Sikora M., Starożytność i wczesne średniowiecze, [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Sobiecka A., Teatr w Słupsku. Instytucja artystyczna, Słupsk 2012.

Spors J., Dzieje polityczne ziemi sławieńskiej, słupskiej i białogardzkiej XII-XIV w., Poznań-Słupsk 1973.

Spors J., O początkach lokalizacji miasta w Słupsku ze szczególnym uwzględnieniem problemu najdawniejszej osady słupskiej, „Rocznik Słupski" 1990-1991.

Spors J., We wczesnośredniowiecznym księstwie sławieńsko-słupskim i gdańsko-pomorskim w XII-XIV wieku (do 1308 r.), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Spors J., Z problematyki trzynastowiecznego Słupska. Kościoły słupskie na tle aglomeracji osadniczej, „Zapiski Historyczne" 1978, t. 43, z. 1.

Surén F., Die Deutsche Gemeindeordnung, Bd. I: Die §§ 1-59 der Deutschen Gemeindeordnung vom 30. Januar 1935, Berlin 1940.

Szalewska E., Słupsk. Podstawy kształtowania ładu przestrzennego, Słupsk 2002.

Szudra D., Obraz demograficzny ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1871-1939, [w:] Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku, pod red. M. Jaroszewicza i W. Stępińskiego, Warszawa 2007.

Szukała M., Od czasów napoleońskich do wybuchu drugiej wojny światowej (1806-1939), [w:] Dzieje Szczecinka, t. I (do 1939 roku), pod red. R. Gazińskiego, Szczecin-Szczecinek-Pruszcz Gdański 2010.

Szultka Z., Stosunki polityczne na ziemi słupskiej (listopad 1918 – luty 1920), „Rocznik Koszaliński" 1972, nr 10.

Szultka Z., W państwie brandenbursko-pruskim (1648-1806), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Świechowski Z., Rozwój przestrzenny Słupska, [w:] Z dziejów Słupska i Ustki, Poznań-Słupsk 1958.

Topolski J., Uwagi o przyczynach powstania i rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na Pomorzu Zachodnim, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza" 1961, t. VI, z. 2.

Treue W., Wirtschaftszustände und Wirtschaftspolitik in Preuβen 1815-1825. Beiheft 31 zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, hrsg. H. Aubin, Stuttgart-Berlin 1937.

Vries de, A., Grenzland in Not. Eindrucke von eine Pressefahrt, Reval 1931.

Wachowiak B., W zjednoczonym księstwie pomorskim (1478-1648), [w:] Historia Słupska, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981.

Weegmann E., Die bauliche Entwicklung der Stadt Stolp, „Pommern-Jahrbuch" 1926-1927.

Wielopolski A., Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku, Poznań 1965.

Wilhelmus W., Geschichte der Juden in Pommern, Rostock 2004.

Witt W., Die Burgwälle des Stolper Landes, Stolp 1934.

Witt W., Urgeschichte des Stadt- und Landkreis Stolp, Stolp 1934.

Włodarczyk E., Wiek modernizacji (1807-1918), [w:] Dzieje Koszalina, t. I do 1945 roku, pod red. R. Gazińskiego i E. Włodarczyka, Koszalin 2016.

Włodarczyk E., Wpływ zmian granicznych na wschodzie Niemiec po pierwszej wojnie światowej na gospodarkę prowincji nadgranicznych w ocenie Andreasa Hessego, „Przegląd Zachodniopomorski" 2004, z. 4.